

ЈЕРЕМИЋ, Славиша, Периодизација историје рударства у Мајданпеку и околини кроз векове.

Баштиник, Годишњак историјског архива у Неготину - Бр. Вр. 10 (2008), стр. 60-96.

Увод

Историја рударства у Мајданпеку и његовој непосредној околини дуга је седам миленијума! У томе погледу нема јој премца у Европи.

Сазнања о тако дугом периоду развоја, наравно с разумљивим краћим или дужим прекидима, релативно су новијег датума. Због тога се у нашој науци још нису појавили радови синтетичког карактера са овом тематиком.

Практичне потребе новооснованог Музеја у Мајданпеку (1998. г.), његова концепција дугорочног развоја, посебно дугорочни програм рада Историјског одељења ове младе установе, наметнули су обавезу да се одмах на почетку приступи прелиминарном сагледавању кључних момената историје рударства како у самоме месту, тако и у његовој ближој околини. Одредница «ближа околина» дефинисана је природом самог мајданпечког рудишта, које је крајња, северозападна тачка тзв. Тимочког еруптивног басена, који се пружа у правцу југоисток-северозапад. У овој зони, рудници који се традиционално сматрају органским делом мајданпечког, јесу рудници у Рудној Глави и Црнајки. Зато ће се и њима на одређеним местима у овом раду посветити неопходна пажња.

Практичне потребе Музеја огледају се у неопходности утврђивања пројектног задатка за израду Елабората о сталној поставци, под радним насловом *«Рударство у Мајданпеку кроз миленијуме»*. Разуме се да се основа за такав један сложен подухват – а с обзиром на расположиво време дато за њену израду – може остварити једино применом библиографске методе. С друге стране, природа пројекта – израда елабората за сталну музејску поставку – одредила је основни циљ рада и његов карактер. Циљ рада је уочити у историји мајданпечког рударства основне фазе развоја, односно урадити њену периодизацију, а затим дати основне карактеристике тих периода, и то онолико колико расположива литература – критички сагледана - допушта.

Израда историјске периодизације скопчана је са мноштвом проблема, а суштински је у променљивости фактора који утичу на саму рударску активност. У појединим периодима рударство има широк замах и подаци о њему су многобројни и многоструки, детаљни и поуздани и могу се, у интерпретативном смислу, илустровати на различите начине. У другим пак временима о рударству нема никаквих трагова, па нисмо сасвим сигурни да ли је то због престанка саме делатности, или због одсуства извора услед недовољне истражености. С треће стране, седам миленијума рударства само по себи намеће питање позваности једног аутора – усто приправника - да се компетентно бави тим целокупним периодом. Сарадња са археолозима, и то праисторичаима, античарима и средњевековцима наметала се као нужност. Посебна је утеха за аутора што ће конкретне пројекте за поједине периоде урадити кустоси специјалисти, а цео пројекат ће, на крају, рецензирати врхунски научници из редова водећих југословенских стручњака за ову тематику.

Праисторија

Енеолит

Рударством је на овим просторима човек почео да се бави још у енеолиту. Ово сазнање је релативно новијег датума. Дуго се веровало да су најстарији трагови они из времена Римљана. Археолошка истраживања на брду "Окно", на око 2,5 км северно од села Рудна Глава, започета 1968. године,¹ границе рударства померају неколико хиљада година уназад. Захваљујући мноштву покретних и непокретних налаза на овом локалитету, могућа су многа сазнања о древном рударству, од реконструкције примарне технологије до хронолошког и културног опредељења самог налазишта.² Мноштво пронађених алата - камених батова, као и керамичких остава, затечених на месту употребе, недвосмислено показују обим и интензитет радова. Као најстарији рудник, који се хронолошки опредељује на прелазу из старијег у млађе винчанско доба,³ (5000 година п.н.е.) Рудна Глава представља један најстарији рудник бакра на подручју Европе.

Престанак археолошких ископавања на Рудној Глави (1989. г.), није истовремено означио и престанак пристизања нових информација о праисторијском рударству, нарочито о ширини његовог замаха у доба енеолита. На основу спорадичних налаза у току рударских радова, као што су рударске алатке,⁴ али и на основу природе самог рудног лежишта (постојање тзв. «гвоздених шешира»), од раније се претпостављало да је и на подручју самога Мајданпека морало бити радова у енеолиту, односно у исто време када и на оближњој Рудној Глави. Ова претпоставка је, међутим, добила своју практичну потврду једним случајним налазом, који је могао непосредно по открићу одмах да буде пропраћен одговарајућим археолошким сондажама. Реч је о каменом рударском бату, пронађеном у кругу савременог Рудника бакра у Мајданпеку, на локалитету Праурија.⁵ Типолошки бат је сврстан у серију камених батова налажених на рудокопима енеолитског рудника на Рудној Глави. Пре почетка археолошких радова на Праурији, очекивали су се остаци рудника који би по свом значају и опсегу радова био у најмању руку једнак оном из Рудне Главе,⁶ ако не и већи. На самом терену, налази су непобитно указивали да се ту ради о старим рударским радовима.⁷ На жалост, сем пронађеног бата, и јасно уочљивих трагова људском руком испражњених канала кроз које је, ка површини, избијала бакроносна рудна жила, рударство каснијих периода – нарочито оно у последњих век и по – неповратно је уништило покретне налазе које познајемо врло добро са Рудне Главе (коштане алатке, посуде, жртвенике). Иако су поменути бат и трагови испражњених канала једини налази, археолози су Праурију хронолошки изједначили са Рудном Главом, и самим тим проширили слику о енеолитском рударству и на подручје данашњег Мајданпека.

Поред ових налаза, које истраживачи прихватају као доказе првога реда о постојању археометалуршке делатности на одређеном локалитету, у самој близини града рекогносци-

¹ Б. Јовановић, Рудна Глава најстарије рударство бакра на централном Балкану, Бор-Београд 1982, стр. 3

² Б. Јовановић, *Праисторија југословенских земаља III*, енеолитско доба, Сарајево 1979, стр. 44

³ Исто, стр. 46

⁴ М. Станковић, *Мајдантек*, Мајданпек 1973, стр. 9

⁵ П. Ес Дурлић, *Камени рударски бат-случајни налаз са Праурије у Мајданпеку*, Гласник српског археолошког друштва 9, Београд 1993, стр. 149

⁶ Исто, стр. 151

⁷ Д. Мркобрад и П. Ес Дурлић, *Археометалургија истраживања на Праурији*, Гласник САД 10, Београд 1995, стр. 84

рано је, такође у новије време, и неколико енеолитских насеља.⁸ На жалост, сем фрагмената одговарајуће керамике, других предмета који би сигурно везивали ова насеља са примарном обрадом бакра за сада није било. Истине ради, треба рећи и то да су због недостатка средстава, вршена само археолошка сондирања врло скромног обима. То значи да се у будућности могу очекивати знатни археолошки резултати, уколико се започну дугорочна, систематска ископавања.

Поред поменутог бата са Праурије, који је једини прапуштен одговарајућим археолошким сондирањем терена, Музеј у Мајданпеку је у међувремену прикупио⁹ још неколико изузетно значајних покретних налаза који недвосмислено документују енеолитско рударство и металургију врло широких размера на потесу Рудна Глава – Горњане – Лесково – Мајданпек! Реч је о случајним налазима, чија су места непосредно по пријему – снимљена и стручно рекогносцирана. То су још један камени бат с подручја самог рудника, тачније са Северног ревира чији је саставни, морфолошки део раније поменути лок. Праурија,¹⁰ и један ванредно занимљив примерак каменог бата са лок. Огашу петрос, на супротној страни од подручја савремене експлоатације бакра у Мајданпеку.¹¹ Са лок. Бубањ (потес између Рудне Главе и Мајданпека, прецизније речено тромеђе између Рудне Главе, Лескова и Мајданпека) потиче један примерак каменог бата са попречним жљебом, који је у морфолошком смислу права копија бата са Праурије, само нешто мањих димензија!¹² Уз њега је нађено још неколико фрагментованих батова, што – поред других раније овде евидентираних налаза – указује на рударство од праисторије до римских, па можда и средњевековних времена!¹³ Простор између Рудне Главе, Бубња и Мајданпека на изванредан начин попуњавају још два археометалуршка налаза: крстасте бакарне секире, несумњиво енеолитске старости, које су нађене случајно на простору не већем од 5 км у пречнику; прва секира у Лескову¹⁴ а друга у Пустинцу,¹⁵ на свега неколико километара од Мајданпека!

О великом значају ових простора у праисторијском рударству има још низ евидентираних покретних и непокретних налаза, али смо овде указали само на оне најзначајније који употпуњују и проширују слику створену систематским истраживањем које је прекинуто 1989. године.

Ваља овде приметити да је врло велика концентрација налаза из енеолита, а да су следећи културни периоди (бронзано и гвоздено доба) знатно сиромашнији. Шта више, из бронзаног доба Музеј за сада располаже само са две изванредно очуване наруквице¹⁶ а гвозденодопски период је готово стерилан! Одсуство налаза не мора да значи и истовремено одсуство самога рударства у овим периодима, јер систематска археолошка истраживања нису вршена, а док се она не обаве – не бисмо смели доносити никакве закључке.

Због тога је за сада немогуће извршити поуздану периодизацију праисторијског рударства, али располажемо веома добрим налазима којима можемо утврдити његове почетке. Они, према радовима др Борислава Јоановића, падају на прелому VI и V миленијума старе ере. Не можемо такође утврдити крај енеолита, односно бакарног доба и прелазак на бронзу. Две поменуте наруквице хронолошки припадају крају II миленијума старе ере; раздобље у коме је

⁸ Д. Н и к о л и ћ, *Енеолитска насеља у околини Мајданпека*, Археологија Источне Србије, Београд 1997, стр. 199

⁹ Реч је, заправо о бившем Одељењу музеја рударства из Бора из кога је осамостаљењем 1998. године настао садашњи Музеј.

¹⁰ Инв. бр. 3, непубликован. Налазач (1996.г.) радник РБМ, дипл.инж. рударства Драгољуб Јовановић.

¹¹ Инв. бр. 2, непубликовано. Налазач (1993.г.) Паун Ес Дурлић, кустос Музеја у Мајданпеку.

¹² Инв. бр. 4, непубликовано. Наналазач (1997. г.) Драгош Стојановић, радник РБМ-а, житељ Бубња.

¹³ Гвоздени рударски пијук, лок. Бубањ – Рудна Глава, III-IV век (римски период), поклон, неинвентарисано; стара шљакишта у долини речице Слатине, предања о старом рударству које је етнолог П. Дурлић забележио на овом терену и др.

¹⁴ Инв. бр. 8, случајни налаз са лок. Чока Лушки у атару с. Лесково (1995.г.), непубликовано

¹⁵ Инв. бр. 7, случајни налаз (1993.г.), непубликовано.

¹⁶ Инв. бр. 11 и 12, случајни налази из с. Лесково (1993.г.), непубликовано.

човек чинио многобројне, и углавном безуспешне покушаје, да своје нарасле потребе задовољи технологијом заснованом на чистом бакру – није могло трајати толико дуго.

Предримски период

По досељавању Индоевропљана у II миленијуму п.н.е, на историјску позорницу Балкана ступају народи, које на основу каснијих писаних извора, распознајмо по њиховим етничким именима.

Са приличном вероватноћом може се предпоставити и присуство Грка, из периода пре Тројанског рата, на овим просторима.¹⁷ Претпоставка је да су Грци експлоатисали златоносне реке данашње североисточне Србије, међу којима је, као најзлатоноснији био Пек.¹⁸ Време када Аргонаути крећу у потрагу за златним руном, датира се од XIII - XII века п.н.е. Присуство Грка на овим просторима, по мишљењу етнолога П. Дурлића, може се доказати и називом реке Пек, као другог дела сложенице назива Мајданпек.¹⁹ Према овом аутору хидроним Пек грчког је порекла, и потиче од облика *pékos* са значењем «овчије руно», које су ови стари народи полагали у корито реке ради испирања злата.²⁰ Ова древна испирачка техника, задржала се међу становницима долине Пека све до скорашњих времена.²¹

Према античким писцима, у предримско доба, простор источно од реке Мораве био је слабо насељен, а као једно од ретких племена помињу се Трачани међу којима се издвајају Трибали.²² Поред Трачана знатну су улогу на развој ових простора имали Келти, који на ове просторе долазе у IV в. п.н.е.²³ Доста је топонома које неки истраживачи сматрају келтским *Vincea, Taliata ...*²⁴ Недостатак писаних извора не могу нам са сигурношћу указати на утицај Келта на овим просторима. Археолошки налази, којих је јако мало, не могу нам рећи да ли су рад овдашњих становника или се ради о импортованим предметима из других далеко развијенијих области. Као једно од значајнијих племена предримског периода помињу се *Pikenzi*²⁵ који највероватније живе горњем делу слива реке Пек, а које овде затичемо у писаним изворима на почетку II в.н.е.²⁶ у тада већ формираној римској провинцији Горњој Мезији.

Римски период

Мезија, као гранична провинција римског царства формирана у I веку, коначну административну форму добија поделом на Горњу и Доњу, представља области између Мораве, Дунава и Тимока. Горњој Мезији припадала је област Тимочке крајине.²⁷ Тек у време владавине императора Трајана овде је коначно учвршћена римска власт јер је његовим освајањем Дакије ово престала бити гранична област. Значај Мезије, као рудне области

¹⁷ Б. Г а в е л а, *Мит и стварност у спеву о Аргонаутима*, Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове, САНУ, Научни скупови - књига 15, одељење историјских наука књ. 3, стр. 73-4

¹⁸ Д. Ђ о к и ћ, *Експлоатација злата у сливу Пека* - каталог, Пожаревац 1987.

¹⁹ О првом делу назива који је нешто каснијег порекла биће речи у петом поглављу овога рада.

²⁰ П. Е с Д у р л и ћ, *Мајданпечка црква*, рукопис

²¹ Исто.

²² П. П о п о в и ћ и М. С л а д и ћ, *Млађе гвоздено доба источне Србије*, Археологија Источне Србије, Београд 1997, стр. 101

²³ Исто стр. 101

²⁴ Ф. Р а р а з о г л и, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, ANBИH, centara za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 1979, str. 282

²⁵ Исто, стр. 329

²⁶ Исто, стр.328-9

²⁷ Д. П а н т е л и ћ, *Из прошлости Тимочке крајине*, година непозната, стр. 54

изједначује је са Африком познатом као житницом.²⁸ Рударство је вероватно имало далеко већи значај за живот Римског царства него што би се то рекло по броју писаних сведочанстава. *Metalla Pincesia* у долинама река Пек и Млаве представљала је један од најзначајнијих рударских ревира на Балкану, а као главни рудници били би важни помена Мајданпек, Кучајна, Витивница и Бродица.²⁹ Како Душанић наводи у свом раду остатке античке експлоатације на овим просторима затичемо готово на сваком кораку. Вероватно је рудар вађена у околним брдима, топљена у долинама Малог Пека и Шашке реке а на даљу прераду је слата у оближње римске градове **Pincum** (где је вероватно и био центар рударске администрације)³⁰ и **Taliatu**.

Трагови римског рударења у Мајданпеку и ближој околини били су таквих размера да се доскора мислило да је оно тек са Римљанима и почело. Остаци ове фазе обраде метала били би бројнији и богатији да није постојала пракса да нови радови углавном започињу на траговима старих, односно где су претходници копали. Тако су се и у овом случају немилосрдно затирали трагови римског рударства. Бројни налази из римског периода, и нажалост уништени остаци не омогућавају нам да упознамо све фазе римског рударства. Написи у Србским новинама из дуге половине XIX века указују на њихово присуство на самим рудиштима у Мајданпеку, као и налази у близини села Бродице.³¹ Станковић наводи остатке римске водојаже на обалама Малог Пека, која, како овај аутор наводи, поткрепљују тврдњу да је искоришћавање рудника имало шири значај. Такође он наводи остатке римског насеља у коме је било доста сачуваног новца као и друге предмете из овог периода.³² На жалост, овај аутор не наводи изворе својих информација, нити саме локалитете на којима су пронађени наведени остаци. Најновија теренска истраживања употпуњују слику активног живота у самој близини рудишта. Остаци касноантичког насеља на локалитету Кљанц,³³ чији је терен рекогносциран али не и детаљно истражен, не могу нам дати потребне информације о повезаности насеља са рударењем.³⁴ Како се овде традиционално становници баве рударством, према речима Дурлића, великог познаваоца прошлости овога краја, да није рудника, уска долина Малог Пека била би пуста, као што то и јесте када је рудник дуже време престајао са радом. Детаљнија истраживања могла би проширити знања о прошлости рударства у овом периоду. Остаци римског водовода,³⁵ чија је траса реконструисана, али не, и детаљно истражена, могу нам, помоћи у реконструкцији живота и рада овога периода.

Рударско-металуршка делатност свој врхунац достиже у IV веку, на што указују многобројни остаци јасно уочљивих римских окана на које наилазе савремени рудари у свом свакодневном послу на подручју Мајданпека.³⁶ Занимљиво је истаћи да је и рудноглавски рудник био активан у римско време. То доказује откриће једне римске рударске галерије. Захваљујући пронађеној керамици било је могуће њено хронолошко опредељење.³⁷ Као могући рудник из истог периода, Јовановић помиње и Букову Главу која је остала неистражена. Најбоље проучени металуршки центар свакако представља локалитет Краку лу Јордан који се

²⁸ С. Душанић, *Организација римског рударства у Норичу, Панонији, Далмацији и Горњој Мезији*, Историјски гласник 1-2, Београд 1980, стр. 25

²⁹ Исто, стр. 34

³⁰ Исто, стр. 34

³¹ *Starine rimske*, Мајданпек у "Srbskim novinama "(1847-18882), Arhivska града, XLII, str, 25

³² М. Станковић, *Постанак и развој РТБ-а Бор*, Бор 1970, стр. 14

³³ М. Ружић, *Случајни налази касноантичког периода са локалитета Кљанц-Мајданпек*, Гласник САД 10, Београд 1995, стр.139

³⁴ Исто, стр.150

³⁵ Трасирање извршила екипа Музеја у Мајданпеку

³⁶ Римски поткопи се лако препознају по следећим елементима: немају подграде, висина им је око 1,20 метара а ширина до 70-80 см, њихов правац пружања је «кривудава» јер су римски рудари (робови), ишли искључиво за рудном жицом.

³⁷ Б. Јовановић, *Позноримска галерија у Рудној Глави*, Рудна Глава, најстарије рударство бакра на централном Балкану, Бор-Београд 1982, стр. 106

налази на ушћу Бродице у Пек. Овај утврђени металуршки центар настао у III веку радио је до краја IV века, када је потпуно изгорео у пожару.³⁸ Ова изузетан споменик археометалургије речито сведочи о размерама рударства у Мајданпеку и околини у време Римљана.

Криза царства и чести упади варвара, извесно доводе до постепеног смањења рударске активности на подручју североисточне Србије, и, највероватније, чак и до гашења појединих рудника, можда на дуже време. Даља судбина ових крајева потом се везује за Источни део римског царства познатијем као Византија.

Средњи век

Област Браничева, дуго је егзистирала ван граница српске средњовековне државе. Као гранична област често је мета упада Угара, Бугара па и Византинаца, да би коначно почетком XIII века ушла у састав угарске државе. Према неким наводима 1291. године Браничево улази у састав српске државе.³⁹ Драгутин је, кажу, ову област задржао до своје смрти 1316. године као засебну област, тј. Краљевину Србију (*Regnum Servie*).⁴⁰

Према речима археолога Д. Мркобрада, великог познаваоца проблематике српског рударства средњег века, иако недовољно проучени, византијски утицаји на развој српског рударства су извесни и дају се наслутити.⁴¹ Велики број аутора указује да је највећи утицај на развој рударства имао долазак Саса што се не може оспорити. На жалост нису у свим цртама познате околности под којима Саси долазе у Србију. Једно је готово сигурно. Овај, назовимо га «рударски» народ, насељава се у Србији између 1241. и 1250. године.⁴² Као прву рударску колонију, јужно од Саве и Дунава, многи истраживачи помињу Брсково код Мојковца. Управо тај податак, и неке напред наведене историјске чињенице, навеле су новије ауторе да изнесу другачије претпоставке везане за долазак Саса.⁴³ Њихова хипотеза се, у основним цртама, заснива на следећим чињеницама. Историјски је познато да Саси беже пред навалом Татара у Јужну Угарску. Ако узмемо као валидне историјске податке да је ова област 1241. године била у оквирима угарске а не српске државе, можемо претпоставити да су управо то области које Саси колонизују, бежећи пред овим варварима. Они су вероватно, идући трагом старих рударских радова, наишли на рудом богате области Браничева, и врло је мала вероватноћа да их нису експлоатисали. Када су, на позив српског краља Уроша, кренули пут Србије, ово би могле бити области Јужне Угарске одакле они крећу,⁴⁴ те би се са правом могло закључити да је прва саска рударска колонија јужно од Саве и Дунава била у Мајданпеку, који са Кучајном чини у то време једну целину. Дакле, закључују своју хипотезу ови аутори, Мајданпек би био простор који Саси насељавају бежећи од Татара, а и простор одакле они одлазе на позив краља Уроша у Србију.⁴⁵

Мноштво топонима, река Шашка, ревер Швајц, указују на примарни утицај Саса у развоју овог рудника. Археолошка истраживања на локалитету Праурија, на основу затеченог стања, доказују остатке саског рударења у Мајданпеку. Мноштво подграда, оплата, као и трагова рада чекићем и длетом и остаци дрвених корита од липе која је служила као алатка за

³⁸ Исто, стр. 107

³⁹ М. Д и н и ћ, *Браничево у средњем веку*, Пожаревац 1958, стр 19; М. Б л а г о ј е в и ћ, Србија у доба Немањића, Београ 1989, стр.108

⁴⁰ Група аутора, *Историја народа Југославије*, књига прва, Београд 1959, стр. 349

⁴¹ Д. М р к о б р а д, *Прилози познавању проблематике српског средњовековног рударства*, Гласник САД 9, Београд 1993, стр. 104

⁴² В. Ћ о р о в и ћ, *Историја Срба*, СКЗ, Београд 1993, стр. 91

⁴³ Д. М р к о б р а д и П. Е с Д у р л и ћ, *Археометалуршка истраживања на Праурији*, Гласник САД 10, Београд 1995, стр. 84

⁴⁴ Исто, стр. 87

⁴⁵ Исто, стр. 87

утовар и пренос руде, доказ су рударских радова већих димензија саског периода. Према подацима које је међу старим мајданпечким рударима прикупио етнолог П. Дурлић, може се с прилично веродостојности утврдити постојање саске цркве на рудном ревиру познатим под старим називом Швајц. Њени трагови су неповратно уништени савременим радовима на Дневном копу, али жива сећања рудара, булдожериста, који су прекопали те остатке омогућили су реконструкцију изгледа основе црквице, дебљине темеља и зидова, и њених размера и положаја. Посведочено је и постојање некрополе у непосредној близини, али ни о њој нису сачувани никакви материјални трагови. Радови који су уништили ове ванредно интересантне остатке саске културе, извођени су почетком жездесетих година, када је Мајданпек био захваћен правом градитељском грозницом, и када се на чување старина није ни помишљало. Напротив, затирање трагова прошлих, «мрачних» времена била је нека врста идеолошког задатка којим се надахњивала нова генерација рудара социјалистичке Југославије.⁴⁶

*

Недостатак писаних извора, не дозвољава нам да у свим етапама пратимо развој средњовековног рударства. Први писани траг, на који наилазимо везан је за Железник, старо рударско насеље. Неки истраживачи повезивали овај рудник олова са Мајданпеком. Јиречек наилази на писмо једног дубровчанина из 1358. године у вези неког товара олова из Железника у Кучеву.⁴⁷ У истом раду Јиречек наводи да је проф. Стојан Новаковић то место лоцирао на речици Железник, која тече западно од великих мајданпечких рудника. Познати геолог Василије Симић, који је оставио неизбрисив траг у познавању историје рударства у нас, доводи у везу назив Железник, са *железњаком*, како се код нас у средњем веку звао лимонит, кога у Мајданпеку има у великим количинама. Можда недовољно историјски обавештен, Симић покушава да на основу старе рударске терминологије као геолог повеже «железњак», пирит, са Мајданпеком, јер ове руде на његовим рудиштима има у изобиљу. На основу података да се у тадашњем Железнику вадило олово, а како се зна да се оно на мајданпечким рудиштима никада није експлоатисано, ти Симићеви наводи, које и сам касније исправља, могу се сматрати нетачним.

Рудници Браничева сигурно несметано функционишу у оквирима српске државе. Доласком Турака, рад рудника се вероватно наилази на велике потешкоће. Како је тежиште српске државе померано ка северу, тако су и рудници ових области, вероватно, добијали на значају. Једно је сасвим сигурно: у време честих српско-турских сукоба неприступачне области око Пека пружале су могућност за готово несметану експлоатацију рудника. Податак о Железнику из 1433. године, када овај рударски трг напуштају дубровачки трговци, даје могућности за извођење одређених закључака.⁴⁸ Приближавање Турака приморало је дубровачке трговце да напусте Железник. То и није био крај радова на овом рудокопу, а самим тим и у околним рудницима. Према Јиречековим подацима 1465. године, дубровачки трговци преговарају са деспотом у вези неког товара олова из Железника. Ово нас наводи на тврдњу да рудници Браничева у дргој половини 15. века још увек раде. Можда би нам још један податак дао разлога да живот рудника померимо још коју деценију уназад. Поставља се питање, да ли су ове неприступачне области, дозвољавале да рудник и даље функционише, јер према тврдњи М. Стојаковића, Поречје - како се ова област звала - коначно улази у састав османлијске администрације тек 1528.⁴⁹ Да ли је рад рудника у Мајданпеку и околини тек

⁴⁶ П. Ес Дурлић, *Мајданпечка црква*, рукопис

⁴⁷ К. Јиречек, *Рударство и рудници Србије и Босне у средњем веку*, Металургија бр. 9-16, Београд 1940, стр. 340-346

⁴⁸ Ст. Новаковић, *Град Вишесав и Видинска област*, Годишњица Николе Чулића, књ. 5, Београд 1883, стр. 147

⁴⁹ М. Стојаковић, *О паду Поречја под турску власт*, Историјски часопис бр. XXIX - XXX, Београд 1983, стр. 145

тада престао, остаје засад као тајна у познавању средњовековног периода развоја мајданпечког рударства.

Турски период 1560-1717.

Како се тек у овом периоду појављују први писани извори, са правом можемо констатовати да је историја Мајданпека почела управо у овом периоду.

Први писани документ са називом насеља на овим просторима потиче из 1560. године, када је обновљена производња бакра у Медани Пеку, како га Турци називају.⁵⁰ Ранија историографија везивала је почетак турске експлоатације за 1574. годину, када се неком спахији Бехраму додељује зијамет зато што је сопственим средствима открио и оживео рудник Мајданпек.⁵¹ Врло је вероватно да спахија Бехрам 1560. године покреће производњу а да 1574. добија заслужену награду.

Велики број истраживача назив Мајданпек везује за турско порекло. Међутим, Дурлић примећује да ојконим Медани Пек, документован како утурским тако и у неким каснијим западним изворима - има у основи реч мед, "поуздано стари српски назив за бакар,"⁵² те је очигледно да су Турци тај назив затекли, што је, по овом аутору, несумњив доказ да је овај рудник био пре тога у српским рукама.⁵³ Са сличним називом, који и даље има за основу реч мед ово се насеље појављује и у западним изворима XVIII века. Тада постепено, почиње да га потискује конкурентни турски облик са основом на арапској речи *madan* ("рудник, руда"), који је у Србији одомаћен у облику мајдан са истим значењем.

Као веома важна раскрсница у XVII веку помиње се Медани Пек, на 17 дана од Цариграда.⁵⁴ Поново се као насеље помиње Медани Пек, у основи поново реч мед. Иако се не помиње рудник вероватно је насеље активно и као значајна раскрсница путева представља значајну станицу турских трговаца који тргују багром. Уколико овај помен Мајданпека узмемо као репер за постојање рудника, може се извести закључак да је рудник активан у континуитету, уз краће прекиде у периоду ратова са Аустријом до почетка XVIII века.

На основу публиковане архивске грађе, чија је истраживања извршио С. Пеценачки, можемо тврдити да је рудник доста добро радио почетком XVIII века. Тачније, темишварској администрацији јавља се 1720. године извесни Радул Јабланичанин, који обавештава да је био руководиолац целокупне производње у Мајданпеку под турском влашћу, те нуди своје услуге новим власницима ових простора.⁵⁵ Како сам каже, он је седам година био управник целокупне производње, што недвосмислено показује да је рудник функционисао почетком XVIII века. Овај је рудник турском паши као арендатору само из једног окна доносио око 400000 ока бакра. Јабланичанин је као управник имао плату шест рајинских форинти дневно са храном, док су радници имали плату од 3 форинте.⁵⁶

⁵⁰ П. Ес Дурлић, *Мајданпечка црква* - рукопис (аутор користи непубликоване податке о Мајданпеку Душанке Бојанић Лукач)

⁵¹ М. Станковић, *Мајданпек*, Мајданпек 1973, стр. 26

⁵² П. Ес Дурлић, *Мајданпечка црква* - рукопис

⁵³ Поред назива рудника а извесно и насеља уз њега – Медани Пек, још један, можда очигледнији доказ о српској управи над овим крајем, је назив оближњег села, такође документован 1560 године: Д е б е л и Л у г! По Дурлићевом налазу, ојконим «Дебели луг» је чист средњовековни српски назив за пределе под великом, густом и непроходном шумом.

⁵⁴ С. Новаковић, *Хаџи-Калфа или Ћатиб Челебија-Турски географ XVII века о Балканском полуострву*, Споменик Српске краљевске академије 18, Београд 1892, стр. 70

⁵⁵ С. Пеценачки, *Мањи прилози о Мајданпеку и његовом пословању у периоду 1720 -1736. године*, Развитак бр1, Зајечар 1974, стр. 90

⁵⁶ Исто, стр. 90

На основу свих ових података може се извести закључак да је експлоатација бакра у Мајданпеку трајала у континуитету, са можда извесним прекидима у време ратова, од 1560. године када је рудник обновљен, до 1717. године када Мајданпек пада у руке Аустријанаца. Била је то и последња фаза експлоатације од стране Турака, иако је Мајданпек од 1738. године поново у оквирима Османлијског царства.

Аустријска окупација у Мајданпеку 1717-1738.

Период аустријске окупације Србије трајао је од 1718. до 1739. године. Аустријанци су, међутим, сам Мајданпек заузели већ у другој половини 1717. године,⁵⁷ док су ратне операције и даље трајале на осталим фронтима. Ратна разарања, довела су до тога да је читав овај крај запустео. Највећи број житеља одлази преко Дунава у намери да се по завршетку рата врати својим кућама. Закључењем мировног споразума у Пожаревцу 26. јула 1718. године дошло је до територијалног разграничења између Аустрије и Турске, али и трговачког споразума између ових земаља. Пожаревачким миром области североисточне Србије припали су Аустријанцима. Подељени у две административне области, такозвану београдску администрацију и Тамишки Банат,⁵⁸ у верском погледу ова територија била је под јурисдикцијом Карловачке митрополије.

Активан верски живот почео је готово одмах по обнављању производње у Мајданпеку. Први православни храм, познат у прошлости овога насеља, изграђен је 1725. године,⁵⁹ о којем захваљујући извештајима црквених изасланика доста тога знамо. У оквиру мајданпечке парохије била су још и села Црнајка и Рудна Глава, која нису имала свога свештеника, нити свој храм. У Мајданпеку је 1733. године егзарх Максим Ратковић,⁶⁰ који даје опис овог православног храма. Јануара следеће године у посети је јереј Јован Михајловић,⁶¹ чији је опис нешто детаљнији и где се као свештеник помиње извесни Шарбан, Влах, који српски ни речи није знао.⁶² Касније се у Мајданпеку затиче Пајсије из Винче, са учитељем Русиним. Овај податак био је повод да се Мајданпек уврсти у списак малобројних у којима је почетком XVIII века радила школа.⁶³ У току рата 1737-9. године ова је црква разрушена. Дуго су темељи овог здања били орјентир ретким путницима да је овде некад постојало живо насеље.

Мајданпек је са околином припадао тзв. Темишварској администрацији. Доста података о Мајданпеку можемо наћи у радовима Каница, Милићевића, Василија Симића и Момчила Станковића. Симић наводи податке да се овде вадила и топила бакарна руда и да је у руднику радило око 1500 људи.⁶⁴ Станковић поред неких не баш исцрпних података о рударењу, покушава да путем историјских карата, реконструише прошлост Мајданпека. Он наводи ова је област на тим мапама обележена као MEDENIPEKER DISTRICT, а да се насеље назива МАЈДАНПЕК или МАИДАНПЕСК.⁶⁵ Листајући публиковане карте може се наћи доста занимљивих података. На карти Карловачког мира из 1700. године наилазимо на Ирек,⁶⁶ што нас наводи на закључак да се ту ради о хидрониму, реке Пек. Међутим на основу

⁵⁷ С. Пеценачки, *Ситне вести о Браничеву и Тимочкој крајини у 1717. години*, Развитак бр.1, Зајечар 1973, стр. 72

⁵⁸ Д. М. Павловић, *Аустријска владавина у северној Србији (1718-39)*, СКА, Београд 1901, стр. 3

⁵⁹ Д. Руварац, *Митрополија београдска око 1733. године*, СКА, Споменик XLII, II разред, Београд 1905, стр. 102

⁶⁰ Извештај написао 1733. Максим Радаковић, припремио и приредио Гаврило Витковић, ГСУД, књига 56, Београд 1884, стр. 121-

⁶¹ *Митрополија београдска око 1735. године*, приредио Гаврило Витковић, стр. 102-103

⁶² Д. Руварац, *Митрополија београдска око 1733. године*, СКА, Споменик XLII, II разред, Београд 1905, стр. 102-103

⁶³ В. Ћоровић, *Историја Срба*, Београд 1995, стр. 480

⁶⁴ В. Симић, *Рударство гвожђа и бакра у Мајданпеку 1848-58*, Бор 1982, стр. 16

⁶⁵ М. Станковић, *Мајданпек*, Мајданпек 1973, стр. 28-31

⁶⁶ S. Živković, *Jugoslovenske zemlje na starim geografskim kartama XVI; XVII I XVII veka*, Beograd, 1990, tabla 21

симбола који се налази поред овог највероватније топонима, врло је вероватно да је картограф изнео краћи назив овог већ доста дуго познатог топонима. На карти која потиче из 1718. године наилазимо на топоним *Medanipeck*,⁶⁷ што донекле допуњава Дурлићеву теорију да је назив Мајданпек српског а не турског порекла, јер је основа назива поново реч мед.. Тај се назив *Medani Pek* затиче на картама и 1788. године што још више ову хипотезу потврђује.⁶⁸

Почетак производње у Мајданпеку, Кучајни и Црнајки

Попис становништва, извршен 1720. године. услед фискалних аномалија у периоду пре а и после потписивања мировног споразума ову област приказује као кучајинско-мајданпечки дистрикт, у коме регистровано 24 села са једним тргом.⁶⁹ Мали број пореских обвезника иде у прилог чињеници да је крај релативно пуст. Међутим када се узме у обзир да су сви пописи углавном вршени ради разрезивања пореза, постоји вероватноћа да је велики део омладине, која је спадала у пореску категорију, сакриван. Сам попис битан је, и по томе, што је пописана укупна површина обрадивог земљишта, као и бројно стање стоке, коју поседују становници овог дистрикта. Као битна чињеница, наводи се податак да нема трговаца и занатлија. Сам попис указује, да се ситуација ако не у потпуности оно, барем делимично нормализовала, јер је крај почео поново да се насељава.

Доказ нормализације живота, јесте и интересовање за поновно отварање рудника. Администрација је на отварање рудника принуђена због цене бакра у рудницима с оне стране Дунава, али и интересовања београдских трговаца за пласман ове робе у Турску.⁷⁰

Као бивши радник рудника у Мајданпеку јавља се извесни Радул Јабланичанин, који каже да је био руководилац целокупне производње Мајданпека у турско време. Сада је, тренутно, на раду у каменолому Оршава. Јабланичанин обећава велике користи од поменутог рудника. У својој понуди он наглашава да у својој близини има 40 до 50 радника које би за кратко време сакупио. Сам податак да је велики број раднике прешао Дунав, управо нам показује правац кретања становника североисточне Србије у току ратних операција. Пре рата они одлазе преко Дунава, да би се после нормализације стања велики број њих вратио својим домовима. Велики је број оних који се никада више није вратио. У понуди, Јабланичанин, као један од услова који би претходили покретању производње тражи извесно обезбеђење,⁷¹ - крај дакле никада није био сигуран јер како се наводи, ово је одувек било легло хајдучије. Обећавајући велике количине бакра, он даје и спецификацију потребног алата, људства и опреме неопходне за покретање производње.⁷² Понуда Радула Јабланичанина, изгледа није имала великог утицаја на даљи ток отварања рудника. Администрација је тамо већ послала своје људе, Немце, у које има велико поверење. На основу података Пецењачког ситуација у Мајданпеку је задовољавајућа, јер је рудник затечен у добром стању,⁷³ али је између осталог, поред неких техничких недостатака, потребно довести и радну снагу. Поред домаћих, којих је у том периоду вероватно мало, као будући радници помињу се Тиролци, Саксонци. Досељени радници становали би у затеченим турским кућама, док се не изграде нове.

За превазилажење постојећих проблема изгледа није било потребно много времена. Довести, људе, технички оспособити рудник, изградити топионице, био је очигледан напор.

⁶⁷ Исто, табла 24 и 25

⁶⁸ Исто, табла 40

⁶⁹ С. П е ц е њ а ч к и, *Основни подаци о Браничеву и Тимочној крајини из 1720. године*, Развитак бр.1, Зајечар 1971, стр. 56

⁷⁰ С. П е ц е њ а ч к и, *Мањи прилози о Мајданпеку и његовом пославању у периоду 1720 -1736. године*, Развитак бр.1, Зајечар 1974, стр. 89

⁷¹ Исто, стр. 90

⁷² Исто, стр. 91

⁷³ Исто, стр. 92

Може се са приличном вероватноћом констатовати да је редовна производња почела крајем 1721. године, на основу персоналних издатака рудника, који почињу да се воде управо од новембра месеца поменуте године.⁷⁴ Да је акт, који је Пецењачки обрађивао, третирао само податке из поменуте године, могло би се закључити да се ради о случајном податку. На срећу постојећи акт третирао је све издатке рудника по месецима до 1726. У својим коментарима Пецењачки наводи да је Мајданпек царски тј државни, а не приватни рудник, како се раније мислило.⁷⁵

Као запуштени, али у добром стању затечени рудник 1721. године помиње се и Кучајна.⁷⁶ Овај турски рудник олова и сребра требало је обновити.⁷⁷ Финансијска улагања почела су 1722. године, што би се могло назвати припремним радовима, јер је било потребно довести јамску грађу и још нешто рударских реквизита из Мајданпека.⁷⁸ Што се радника тиче, ситуација готово идентична као у Мајданпеку, од 11 радника само је један могао бити Србин, извесни Добривој, док су остало били странци.

Пецењачки помиње још неке руднике у непосредној околини: Косовицу и Црнајку. Сем помена рудника Косовица подробнијих података нема. Нешто више података о Црњајки, како је Пецењачки помиње у својим радовима, не даје нам довољно простора да кажемо нешто прецизније о почетку производње у овом руднику. Први помен, у нама расположивим изворима, овога рудника потиче из 1733. године.⁷⁹ Према подацима из 1736. године Црнајка се помиње као нови рудник, што значи да је активиран 30-тих година. На основу пореских потраживања који су у Црнајки били далеко мањи, може се извести закључак да је, овај рудник, мањи од Мајданпека неколико пута. Можда се и на основу плата које су се издвајале за руднике у Мајданпеку и Црнајки, које су у прво поменутом биле нешто веће,⁸⁰ може закључити да је Мајданпек већи и значајнији рудник. У Црнајки се као и у Мајданпеку вадио бакар.

Рудник Мајданпек под Аустријанцима

Рудницима је, као државном имовином, управљала Царска дворска администрација за Банат и Банатска комора.⁸¹ Као значајнији рудници, Баната, могу се поменути Оравица, Догнашка, Бокшан и Галина, међу којима је изгледа Мајданпек био најзначајнији и највећи,⁸² а у оквру кога, највероватније, раде Црнајка и Кучајна.

Као окна у којима су вршени радови помињу се код Симића Елизабета и Маргарета, док Пецењачки помиње окна Сврака, Шупљика (највероватније Елизабета), и Cosser уз напомену да су постојала и друга окна.⁸³ Према наводима великог броја аутора, руда се у Мајданпеку прерађивала у 26 топионички пећи, уз годишњи план од 7000 центи бакра.

Највећи број радника доведен је са стране. Преме подацима Пецењачкога углавном су то стручни и административни радници, међу којима је само један Срин, Math. Wukosihitz.⁸⁴

⁷⁴ С. Пецењачки, *Ситни фактографски подаци исписа из државног архива Мађарске*, Развитак бр.5, Зајечар 1975, стр. 82

⁷⁵ Исто, стр. 82

⁷⁶ С. Пецењачки, *Мањи прилози о Мајданпеку и његовом послаовању у периоду 1720 -36*. Развитак бр.1, Зајечар 1974, стр. 92

⁷⁷ С. Пецењачки, *Мале вести о обнови рудника Кучајна у 1722 години*, Развитак бр.1, Зајечар 1976, стр. 84

⁷⁸ Исто, стр. 88

⁷⁹ С. Пецењачки, *Ситни прилози за историју североисточне Србије под аустријском владавином 1728 -39. г.* Развитак бр.15, Зајечар 1970, стр. 82

⁸⁰ С. Пецењачки, *Ситни прилози за историју североисточне Србије под аустријском владавином 1728 -39. г.* Развитак бр.15, Зајечар 1970, стр. 82

⁸¹ М. Костић, *Из наче социјално - економске историје почетком XVIII века*, Зборник..., Матица српска, Нови Сад 1956, стр. 105

⁸² С. Пецењачки, *Мањи прилози о Мајданпеку и његовом послаовању у периоду 1720 -36*, Развитак бр.1, Зајечар 1974, стр. 94

⁸³ С. Пецењачки, *Ситни фактографски подаци исписа из државног архива Мађарске*, Развитак бр.5, Зајечар 1971, стр. 82

⁸⁴ С. Пецењачки, *Мањи прилози о Мајданпеку и његовом послаовању у периоду 1720 -36*, Развитак бр.1, Зајечар 1974, стр. 96

Према истом извору 1736. године у мајданпечком руднику ради 700 људи, чија плата не прелази 0,5 форинти дневно.⁸⁵ То вероватно и није коначна цифра укупног броја радника у Мајданпеку. Можда је податак који наводи Симић да је радило 1500 радника, далеко приближнија, јер поред рудара, било је ту и ливаца, чувара, стручних али и других мање стручних и административних радника, који опслужују рудник.

Чести штрајкови у Мајданпеку, 1723. године,⁸⁶ 1735. године⁸⁷ указују на лош статус радника. О начину гушења устанка намамо података. Нестабилност производње до које долази услед лоше организоване производње и поменутих штрајкова приморали су брижну администрацију да за потребе побољшања пропизводње тамо пошаље вишег чиновника 1733. године. Том приликом повећане су дажбине за читав дистрикт које погађају раднике,⁸⁸ и које би могле бити узрок штрајка 1735. године.

Бакар је из Мајданпека одвожен у Рибницу,⁸⁹ а одатле даље у удаљене крајеве Аустрије. Из Рибнице се превозила храна за раднике у Мајданпеку, која се помиње као стовариште бабра и соли.⁹⁰ Једно је готово сигурно. Дунав је коришћен као саобраћајница за превоз робе у Аустрију, али је вероватно да су извесне количине бабра извожене у и Турску,⁹¹ јер је приозводња бабра у Оравици и Мајданпеку превазилазила домаће потребе. Као једна од станица где су извезене велике количине бабра 1725. године помиње се Нирнберг.⁹²

Поново у рукама Турака 1738-1815.(?)

Нови Аустро-турски рат избија 1737. године. Пореч је место око кога се воде борбе, као и област око реке Пек, чије крајеве Турци покушавају у потпуности да савладају средином 1738.⁹³ Проучавајући руске изворе М. Радусиноваћ, донекле употпуњује слику стања у току рата. Да је Мајданпек у рукама Турака већ у другој половини 1738. године, видимо из податка да се Турци повлаче ка овоме месту 17. јула 1738. године после осматрања око Костолца.⁹⁴ Један део истраживача сматра да је Мајданпек пао у руке Турака још крајем 1737. године. У прилог овоме могао би нам послужити податак Пецењачког који помиње извесног Радула Боврешана, који је затечен у оршавско-алмашком дистрикту 1742. године као пандур, а како каже, ту долази крајем 1737. године из Мајданпека.⁹⁵ На основу овог појединачног случаја поново закључујемо да се почетком ратних операција велики број људи враћа преко Дунава, што би могао бити доказ да је крајем 1737. године рудник можда престао са радом. Једно је сигурно, турске башибозучке хорде пролазећи овуда у току поменуто 1738. године а можда и пре - иза себе остављају пустош, после кога се рудник није могао опоравити више од једог века! Доста ће дуго као траг и оријентир, пролазницима бити темељи цркве и

⁸⁵ С. Пецењачки, *Топографско - географске забелешке из 1736*, Развитак бр.1, Зајечар 1975, стр. 97

⁸⁶ С. Пецењачки, *Мањи прилози о Мајданпеку и његовом послаовању у периоду 1720 -36*, Развитак бр.1, Зајечар 1974, стр. 100

⁸⁷ С. Пецењачки, *Ситни прилози за историју североисточне Србије под аустријском владавином 1728 -39. г.* Развитак бр.15 Зајечар 1970, стр. 82

⁸⁸ С. Пецењачки, *Неколико фактографских минијатура из 18. века*, Развитак бр.3, Зајечар 1969, стр. 88

⁸⁹ На Дунаву у близини некадашњег острва Пореч.

⁹⁰ С. Пецењачки, *Топографско - географске забелешке из 1736.*, Развитак бр. 1, Зајечар 1975, стр. 97

⁹¹ М. Костић, *Из наше социјално - економске историје почетком XIII века*, Зборник..., Матица српска, Нови Сад 1956, стр. 105

⁹² С. Пецењачки, *Мањи прилози о Мајданпеку и његовом послаовању у периоду 1720. -1736. године*, Развитак бр.1, Зајечар 1974, стр. 93

⁹³ М. П. Радусиновић, *Најстарије вијести о Тимочкој и Неготинској области у руској штампи XVIII века*, Развитак бр.2, Зајечар 1986, стр. 70

⁹⁴ Исто, стр. 70

⁹⁵ С. Пецењачки, *Поменик неких житеља Тимочке крајине и околних предела из 1724 -1742*, Развитак бр.1, Зајечар 1978, стр.

топионичких постројења, а понекад по која влашка колиба коју би подизали сељаци из суседних села за потребе својих летњих бачија.

*

Период поновне турске доминације означио је и крај турске експлоатације бакра у Мајданпеку. Доста је истраживача који покушавају да укажу да је овде производња бакра текла све до Кочине крајине,⁹⁶ када га Турци трајно напуштају. На основу података које остављају уходе с краја XVIII века, ово се може демантовати. Мајданпек се 1783. године помиње као бивши рудник у коме је само 10 влашких кућа.⁹⁷ Област од Великог Крша до Хомољских планина описана је као најужаснија пуста шума, која није никад без хајдука, и у којој се убиства дешавају често.⁹⁸ Следећи податак, који потиче од ухода, јесте из 1784. године. Мајданпек се описује као место кроз које се некад могло путовати колима, док се сада њиме може проћи само на коњу. Мајдан је пропао и у њему се сада налази шест разбојничких кућа.⁹⁹ Не може се веровати да би уходама, официрима аустријске војске обученим да на терену уоче и најмању ситницу и да је помно бележе, могла да промакне било каква рударска активност на подручју Мајданпека! О томе, међутим, у њиховим извештајима, како је већ речено – нема ни помена.

На основу ових података можема са сигурношћу да тврдимо да рудник поновним доласком у руке Турака више није обнављан. Има код појединих аутора, додуше, наговештаја да је овде руда вађена и топљена за кратко у време Пазван Оглуа, о томе има извесних трагова и у предањима становништва околних села,¹⁰⁰ али је засада непознато ког је обима било то рударство и каквог је карактера била сама производња. У сваком случају, овај детаљ није без значаја у укупној историји мајданпечког рударства, али је ипак спорадичан. Разлози потпуне стагнације рударства у време поновног пада овог дела Србије под Турску власт могу бити разнолики. Велике дажбине које је Порта тражила свакако нису биле подстицај да се овај рудник узме под закуп.

Напоменули смо на основу којих извора узимамо 1738. годину као почетак другог периода владавине Турака над подручјем Мајданпека и околине, али за тачно датирања краја овог периода такве поуздане податке немамо. Познато је да је Милош Обреновић крајем 1815. године сазвао Народну скупштину, која је за сваку нахију поставила по једног главног кнеза, чији је главни задатак био да организују убирање пореза. Ово је фактички први корак преузимања власти из руку Турака. Међутим, остаје нејасно због чега се у једном делу одлуке коју је донела поменута Скупштина, дословце вели како треба «да се и убудуће задржи стара административна подела Србије на 12 нахија, а **Пореч, као врлетни предео са 20 села, остане сасвим засебан и не придружује се ниједној нахији**» (подвукао С.Ј.)!¹⁰¹ Због тога, док се не изврше детаљнија истраживања овога проблема, узимамо 1815. годину као могућу границу истека поновне турске власти, али је, опрезности ради, стављамо под упитник

⁹⁶ М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, стр. 948

⁹⁷ Д. Пантелић, *Ухођење Србије пред Кочину крајину*, Глас СКА СЛП, Београд 1933, стр. 132

⁹⁸ Исто, стр. 159

⁹⁹ Исто, стр. 136

¹⁰⁰ Теренске белешке етнолога Пауна Дурлића са истраживања на подручју Рудне Главе.

¹⁰¹ Мита Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије*, књ. I, Београд, 1897, стр. 119

Обнављање рударства у ослобођеној Србији

Савремено рударство представља период XIX и XX века. После вишевековне стране доминације, Србија добија могућност да самостално развоја ову веома важну грану своје привреде. Претходне фазе развоја рударства везане су углавном за припадност завојевачима. Међутим, велике наде, које је српска држава полагала на природна богатства земље, убрзо бивају срушене. Десило се оно што је било неизбежно. Када је администрација схватила да је неспособна да сама финансира развој индустрије, рудници су дати странцима.

Историјом српског рударства XIX века бавило се доста аутора, а као најзначајније треба поново поменути Василија Симића, Даницу Милић и Момчила Станковића. Предлог овакве периодизације налазимо у раду Пауна Дурлића, који указује на најважније црте прошлости Мајданпека XIX века. Готово сви аутори ову проблематику третирају на истоветан начин, даље излагање биће покушај сажетог приказа овог дела прошлости Мајданпека.

Чинило се, да од XIX века, Србија има могућности самосталнога развоја индустрије. Даљи историјски догађаји, финансијски промашаји, приморали су слободну српску државу да руднике да страним закупцима. Даља судбина рудника везује се за њихово присуство у мајданпечком рударству. Границе те новије историје проистичу из многих околности, од којих готово да је најважнија, у чијим је рукама рудник, што је и утицало на овакав вид периодизације.¹⁰²

Интересовање за српско рударство, датира готово с почетка XIX века. Виспрени кнез Милош свестан значаја и богатства српских рудника није желео да ризикује и крене са обновом док није, хатишерифом средио односе са Портом. Како наводи Даница Милић, Срби неће да раде у рудницима док Турци не оду. Постојао је оправдан страх да ће гласине о рудном благу Србије отворити апетите великих сила. Покушаји појединих аутора који желе да пласирају идеју да се овде рударило у току Првог устанка, могу се сматрати недовољно научно документованим. Овај крај ослобођен је турске власти 1817. године,¹⁰³ али није ништа друго представљао до пуне долине у којој живи тек по која влашка породица, која се бави сточарењем. Симић је, позивајући се на А. Вајнгартена који свој опис Србије објављује 1820. године, чији је пролазак везан за нешто ранији период, јасно каже да је "...у сада пропалим постројењима Мајданпека,..." некада рађено успешно. Ото Дубислав Пирх, који овуда пролази 1829. године, јасно каже да су ту остаци старе цркве, и да ту живи један једини сељак.¹⁰⁴ Ови наводи јасно показују да је насеље готово мртво, и што је најважније, рударење се помиње као нешто што представља прошлост. Тек по добијању минималне независности 1830. године, Милош позива стане стручњаке који би оценили рудно богатство Србије.

Sigismund Avgust Folfang baron fon Herder, странац, први човек саксонског рударства, долази на позив кнеза Милоша у Србију. Као водећи стручњак европског рударства, позван је да да оцену рудног блага Србије. Септембра месеца 1835. године, Хердер борави у Мајданпеку. Како он наводи трагова рударства има готово на сваком кораку, али сем остатака цркве, више зграда и свега три влашке колибе, ничега ту више није било.¹⁰⁵ Била је то слика насеља, која је очигледно била реалност последњих сто година. Оцењујући богатство читавога краја он каже да ће се у Мајданпеку подићи значајно рударство и да ће се ту подићи

¹⁰² Паун Ес Дурлић, *Мајданпечка црква* - рукопис

¹⁰³ Исто

¹⁰⁴ В. Симић, *Рударство гвожђа и бакра у Мајданпеку 1848-58*, Београд 1980, стр. 18-19

¹⁰⁵ Grada za istorijska istraživanja o Boru i Majdanpeku, Majdanpek od 1835. do 1850, arhivska grada, knjiga III, Bor 1975, str. 27-28

седиште простране рударске области. Поред Мајданпека он обилази Рудну Главу, Црнајку, Брестовицу, где се некада рударило.¹⁰⁶

Непосредно по Хердеровом напуштању Србије, јавља се прва државна иницијатива у покретању рударства, копа се угаљ на Миливи, али је овај покушај брзо и пропао.¹⁰⁷ То и није био једини неуспех српске владе у покретању индустрија. У периоду када се српска влада ломила како обновити рударство, велики је број странаца који покушавају да се домогну рудника у Србији. Како се Даница Милић управо бавила проблематиком страног капитала у развоју рударства, она у свом раду прилаже и покушаје, Саксонаца, Руса, Енглеза да покрену српско рударство. На сву срећу или несрећу сви ти покушаји остајали су безуспешни.

Како није било образованих Срба на пољу рударства, из Србије 1839. године одлазе први младићи на рударске школе. Били су то Ђорђе Бранковић, Василије Божић, Стеван Павловић и Иван Матић, који одлазе у Шемниц, где са успехом завршавају високе рударске школе.

После свих недоумица, 1847. године, у Србију долази рударски стручњак из Чешке, Карл Хејровски који је идући Херддеровим трагом, добио задатак да предложи где и како почети са радовима.¹⁰⁸ Према његовим инструкцијама радови би почели у Рудној Глави и Црнајки док би Мајданпек добио сезонски карактер. Топионичка постројења изградила би се у долини Шашке реке због близине Дунава. Била је то дуго једина саобраћајница којим је путовао мајданпечки бакар.

Убрзо је формирано и Рударско одељење, на чије се чело углавном постављају странци. Први у низу био је Густав Бем. После њега начелници одељења били су Норберт Сојка, Вилхелм Фукс и Херман Брајтхаупт. Лош избор стручњака, који се по први пут срећу са пословима за који су одређени, показао се кобним за опстанак Мајданпека.

Радови на Рудној Глави, започети 8. децембра 1848. године и Црнајки, почетком 1849. године, означили су почетак обнове рударства у Србији.

Убрзо су радови у овим рудницима прекинути, да би били настављени у Мајданпеку. Развојне перспективе обећавале су дуг и успешан пут развоја рудника. Но није било тако.

Српска влада (1849 - 1858)

Како је напред наведено Карл Хејровски је Мајданпеку наменио веома скромну улогу. Међутим, 1849. године, министар финансија одлучује да се због лошег руковођења радовима у Рудној Глави и Црнајки, подизање индустрије гвожђа преусмери на Мајданпек. Рударски радови почели су **маја 1849. године.**¹⁰⁹ Кључни проблем био је недостатак радне снаге. Алтернатива је била позвати стране раднике.

Грађански рат у Аустријском царству условио је прелазак великог броја Румуна у Србију. Тадашњи управник предузећа у Мајданпеку Јозеф Абел, примио је 200 људи у рударску службу, који се иако нестручни пријављују као рудари. Ови пребези познати у Банату под називом "Буфени", удариће печат даљем развоју Мајданпека. У данашње време становници околиних насеља све становнике Мајданпека називају Буфанима, иако неки од њих и немају везе са овим румунским рударима. Наредне године на позив српске владе дошла група од око 100 радника из Смолника¹¹⁰ и Арадњике.¹¹¹ Лоши услови живота у

¹⁰⁶ Исто, стр. 28-29

¹⁰⁷ Д. М и л и ћ, *Страни капитал у рударству Србије до 1918*, Београд 1970, стр. 36

¹⁰⁸ В. С и м и ћ, *Рударство гвожђа и бакра у Мајданпеку 1848-58*, Београд 1980, стр. 23

¹⁰⁹ В. С и м и ћ, *Рударство гвожђа и бакра у Мајданпеку 1848-58*, Београд 1980, стр. 34

¹¹⁰ Смолник је старо рударско насеље насељено још у XII веку рударима из Саксоније, који се налази у у рударској покрајини Спшш данас у Словачкој

Мајданпеку условили су брзи повратак великог броја Смолничана домовину. Последњи радник из Чешке, сем оних који су остали, напустио је Мајданпек 1858. године.¹¹² Сви подухвати везани за подизање гвожђа, који је у Мајданпеку био лошег квалитета, завршавали су се крахом. Топионичка постројења, технологија све су то били пројекти, назовимо их стручњака, који се са овим у својој ранијој рударској прекси нису сусретали.

Поред рударских постројења било је непоходно нормализовати услове живота. Ново насеље које је никло, захтевало је велике финасијске и градитељске подухвате.

Кад се схватило да је мајданпечки рудник врећа без дна, донета је одлука да се рудник затвори. Тачније кнез Александар потписао је **решење 25. септембра 1858. године о затварању рудника**, док се не реши хоће ли се под аренду дати.¹¹³ Готово сви радници су отпуштени, сем шест "званичника", два пандура, 22 чувара и две рабације са четири пара волова. Одлуком о затварању рудника нису престале све активности у Мајданпеку. Рудник је наставио да животари.

После овог периода почиње нова фаза у развоју рударства Србије. Крах предузећа приморао је владу да, услед недостатка финансијских средстава, почне да размишља на другачији начин и коначно омогући страним улагачима да на обострану корист преда руднике на коришћење.

Француско друштво (1859 - 1866)

Огромна финансијска средства потребна за проширење радова у Мајданпеку, који је званично престао са радом, влада није имала. Страни капитал који давно куца на врата српског рударства силом прилока добија зелено светло. Вест о давању овог рудника под закуп пронела се читавом Европом. Међу заинтересованим закупцима јавили су се Аустријанци и Французи.¹¹⁴ Предност добијају Французи. Преговарало се са поморским капетаном Мањаном, чланом фирме *Matis, Manjan, Poro i Ko*. Капетан Мањан тражи концесије у пловидби Дунавом, који је Париским миром добио режим слободне пловидбе. Упркос оштром реаговању Аустрије која би, тиме, изгубила монопол пловидбе Дунавом, преговори су били све ближи реализацији. Као једна од ставки у преузимању пловидбе Дунавом капетан Мањан тражи и концесије рудника у Мајданпеку.¹¹⁵ Уговор склопљен између српске владе и ове француске компаније почетком **септембра 1859.** године почиње нова фаза, али не развоја, већ даљег пропадања рудника. Уговор је склопљен на период од 30 година, уз приход од 10% који би ишао српској држави. Велике наде положене у страни капитал показале су се катастрофалним - био је то још један у низу промашаја везаних за Мајданпек.

Када је Феликс Каниц 1861. године посетио Мајданпек дао је слику пропалог предузећа које је пред крахом.¹¹⁶ Видевши радничку колонију учинило му се да је усред неког развијеног индустријског центра. Но, нерад, јавашлук и лоше руковођење уверило га је да је пред једном вештачком творевином која неминовно пропада. Мала финансијска средства, несолидно пословање показало је право лице ове компаније, која је све радила смо не улагала

¹¹¹ В. С и м и ћ, *Изградња Мајданпека и његово насељавање*, Бор 1982, стр. 93

¹¹² Исто, стр. 102

¹¹³ В. С и м и ћ, *Рударство гвожђа и бакра у Мајданпеку 1848-58*, Београд 1980, стр. 90

¹¹⁴ Д. М и л и ћ, *Страни капитал у рударству Србије до 1918*, Београд 1970, стр. 55-56

¹¹⁵ Исто, стр. 57

¹¹⁶ Ф. К а н и ц, *Србија земља и становништво*, Београд 1987, стр. 251

у развој рудника. Компанија уместо да ради на проширењу производње, свој рад ограничава не сечу шума и опстанак продужава продајом дрвета аустријском железничком друштву.¹¹⁷

"Жалосно гледати оволику гомилу сиротиње без леба,"¹¹⁸ гласио је један од извештаја послат из Мајданпека. Колико је и чега у том периоду произведено сигурно ће заувек остати тајна. Једино што се зна, јесте да се прерађивало оно што је остало непрерађено из претходног периода, за потербје тополивнице у Крагујевцу.¹¹⁹ Према истраживањима Данице Милић, штета причињена руднику, у овом кратком периоду, цени се на око милион форинти.¹²⁰ Велика штета приморала је закупец на отказ уговора. Као закупец Буљон је марта 1865. године угасио важност овог закупа. Мучење Француза трајало је до **26. марта 1866.** године, када је и последњи Француз протеран из Мајданпека.¹²¹

Седмогодишње газдовање Француза није дало очекиване резултате. Требало је поново решавати судбину рудника на најбољи могући начин.

Војно министарство (1866 - 1868)

Од 1866. године Мајданпек је поново враћен под управу Рударског одељења које га је и отворило. Том приликом формирана је комисија која је требала да проучи све могућности за даљи рад у Мајданпеку. Да би се држави донекле осветлао образ рудник је, 19. маја 1866. године, стављен на располагање Министарству војном, за чије је потребе рудник и требао да ради од самога почетка. Производња бакра је настављена за потребе тополивнице у Крагујевцу, што је преме речима Данице Милић у том периоду вршено скромно али без губитака.¹²²

Доношење Рударског законика 15. априла 1866. године требало је да регулише односе државе као власника и будућих закупаца рудника у Србији. Закон је држави био неки гарант у односима са странцима.

Енглеска компанија (1868-1881)

Доношењем Рударског законика српска влада са јаснијим циљевима наступа према страним улагачима. На инсистирање министра финансија Косте Цукића Мајданпек је дат Енглежима, иако је било још неких интересената. Уговором владе и *Servian Copper and Iron Comp.* 19. маја 1868. године, Мајданпек је поново изнајмљен¹²³ Како Паун Дурлић наводи у свом рукопису, Французи су остали лепа успомена у односу на оно што су Енглези урадили са Мајданпеком. Према његовим речима они су остали у памћењу по разбојничком уништавању шума и суровом обрачуну са Дебелолужанима, одакле се многе фамилије чак и расељавају.¹²⁴ Овај период продора енглеског капитала објављен је као сива архивска грађа, чијом би се обрадом овај проблем далеко боље расветлио.¹²⁵ У оквиру ове грађе могу се наћи уговори овог предузећа, начин управљања рудником. Ту се налази и Меморандум Удружења из 1867. године, дакле пре давања рудника под закуп.

¹¹⁷ Исто, стр 254

¹¹⁸ Д. М и л и ћ, *Страни капитал у рударству Србије до 1918*, Београд 1970, стр. 61

¹¹⁹ Исто, стр 62

¹²⁰ Исто, стр 65

¹²¹ П а у н Е с Д у р л и ћ, *Мајдантечка црква* - рукопис

¹²² Д. М и л и ћ, *Страни капитал у рударству Србије до 1918*, Београд 1970, стр. 66

¹²³ Исто, стр. 82

¹²⁴ П а у н Е с Д у р л и ћ, *Мајдантечка црква* - рукопис

¹²⁵ Grada za istorijska istraživanja o Boru i Majdanpeku, *Engleski kapital stiže u Majdanpek* (kraj šesdesetih godina XIX veka), arhivska grada XXXVI, Bor 1985.

Према уговору рударски радови покренуће се у Мајданпеку и Рудној Глави. Закуп је предвиђен на период од 50 година од **1. новембра 1868.** до 1. новембра 1918. године.¹²⁶ Према уговору требало је радити на бакру и гвожђу. После пар година, тражено је да се рад на гвожђу одложи на период од 10 година.

Главни представник фирме Џилијан Хорн Толме становао у лондонском Вестминстеру и одгле руководио компанијом. Док се као директор појављује извесни Лонгмед осећао се напредак у развоју рудника. Лонгмед металург практичар, како га Каниц назива, изгледа добро води рудник. После његовог смењивања и доласка јамског надзорника Сајмонса на чело рудника,¹²⁷ који се у производњи бакра служио застарелим методама, рудник почиње да пропада. У том периоду запустеле су рударске колионије Грабова и Рајкова река. Дебели Луг који је имао у ранијем периоду 70-так сада има тек 30-так кућа погодних за становање.¹²⁸ Рудна Глава упркос уговору остала је нетакнута.

Као и у ранијим периодима када је рудник западао у кризу почела је експлоатација шума. Ова гробница рударства, како Карић назива Мајданпек, поново је била пред крахом.

После банкротства предузећа **1881. године**, друштво је ликвидирало свој рад. Из постојеће литературе немогуће је закључити под којим је условима рудник дат следећем власнику. Такође се не зна, шта се дешавало са рудником до наредне 1882. године када је предат новом закупцу. Једина веза, коју Карић наводи, јесте да га је држава узела поново у своје руке, која га је како он каже одмах уступила поново странцу.¹²⁹ У литератури овај период до новог закупца није уопште обрађиван. Врло је вероватно, између два закупа, рудник радио у државној режији.

Џон Холвеј (1882-1885)

Почетком 1882. године рудник прелази поново у руке једног Енглеза. Био је то, како Даница Милић наводи, познати рударски стручњак Џон Холвеј,¹³⁰ са којим је склопљен пробни трогодишњи уговор, под условом увођења нове методе за добијање бакра.¹³¹ Иако је овај пробни период давао резултате сумњивог квалитета, Холвеј је добио руднике на период од 50 година, са обавезом прераде не само богатијих већ и сиромашнијих руда. Један од услова био је рационална експлоатација и обнављање шума, које су његови претходници немилосрдно пустошили. Један од услова под којим је српска влада ушла у договор са Холвејем, био је и изградња железнице до Милановца.¹³² Скромни резултати експлоатације, скуп транспорт до Дунава, давали су мали профит.

Како Момчило Станковић наводи ово је сигурно најнеобичнија личност међу бројним закупцима Мајданпека. Изгледа да Холвеј није био толико жељан брзог богаћења, колико је желео да на делу провери своје технолошке иновације, у које је утрошио знатна финансијска средства. Мајданпек је, у том кратком периоду, био само предмет скупог експеримента.¹³³

Као једна од најсветлијих тачака, овога периода, јесте и градња прве локомотиве на Балкану, а самим тим и прве железничке пруге дуге 14 км.¹³⁴ Локомотива која је марта 1882. године израђена у браварској радионици, са дрвеним вагонетима, користила се за превоз

¹²⁶ Д. Милић, *Страни капитал у рударству Србије до 1918*, Београд 1970, стр. 82

¹²⁷ Ф. Каниц, *Србија земља и становништво*, Београд 1987, стр. 255

¹²⁸ Д. Милић, *Страни капитал у рударству Србије до 1918*, Београд 1970, стр. 85

¹²⁹ В. Карић, *Србија опис земље, народа и државе*, Култура Београд 1997, стр. 390

¹³⁰ Д. Милић, *Страни капитал у рударству Србије до 1918*, Београд 1970, стр. 85

¹³¹ Ф. Каниц, *Србија земља и становништво*, Београд 1987, стр. 255

¹³² Д. Милић, *Страни капитал у рударству Србије до 1918*, Београд 1970, стр. 86

¹³³ Исто, стр. 86

¹³⁴ М. Станковић, *Мајданпек*, Мајданпек 1973, стр. 110

грађе и дрва. Стручна екипа Музеја у Мајданпеку лоцирала је ову, може се слободно рећи, прву пругу у Србији, чија је траса ишла од Мајданпека до Равне реке. Као куриозитет може се навести податак да је Мајданпек имао железницу пре него што је ова врста саобраћаја у Србији званично прорадила.¹³⁵

Перспектива коју је Карић у том периоду предвиђао Мајданпеку била је да ће "...за кратко време, бити така иста рушевина као насеобине око њега".¹³⁶

Овај Холвејев експеримент са Мајданпекком, није дуго трајао. Задужења која су све више расла, довели су Холвеја као закупца у све већу финансијску зависност од бечке фирме Шодоар и Ко, која после 1885. године, уз сагласност српске владе, узима Мајданпек у своје руке. Као успомена на овог авантуристу, у депоу Железничког музеја у Пожеги код Ужица, чува се ова прва локомотива.

Шодоар и компанија (1885-1900)

Бечка фирма са белгијским капиталом, на чијем је челу био Густав Шодар, преузела је Мајданпек и Рудну Главу под истим условима, под којим су га Енглези и упропастили.¹³⁷ Како Каниц наводи ова фирма, која се првенствено бавила прерадом бакра, из године у годину повећавала је производњу. Крајем XIX века Мајданпечка топионица бакра радила је за Шодарову фабрику машина у Семерингу крај Беча и запошљавала је приличан број радника. Каниц примећује да се шуме у овом периоду немилосрдно пустоше.

Очигледно да је производња напредовала само док је фирма поседовала здрав капитал. Међутим, касније почињу притужбе на рад овог предузећа; оне су се односиле како на рад у руднику тако и на експлоатацију шума.¹³⁸

Честе оптужбе, које су износили стручњаци Рударског одељења, сводиле су се на једно - да се раскину односи са фирмом Шодоар. Упркос оправдањима, и пред самим краљем Александром који је Мајданпек посетио 1895. године,¹³⁹ Шодоар није успео да се одбрани. Напустио је Мајданпек у уверењу да је жртва интриге, коју су плели министри са намером да краљу Александру предају рудник као свадбени дар.

Упркос извештају Феликса Хофмана, који је позитивно оценио рад Шодарове компаније, ова фирма није могла да опстане. Овај свој извештај Феликс Хофман је, срећом, публиковао 1892. године у Годишњаку Рударског одељења Министарства народне привреде,¹⁴⁰ и на тај начин трајно сачувао драгоцене податке о једном периоду историје мајданпечког рудника.

Одлуком Министарства народне привреде, 1900. године одузета је концесија Шодару, а представници фирме и чиновници, пошто је одлука одмах ступила на снагу, били су на прилично груб начин удаљени из рудника.¹⁴¹

¹³⁵ Прва пруга Београд - Ниш пуштена је у саобраћај две године касније - 1884. године.

¹³⁶ В. К а р и ћ, *Србија опис земље, народа и државе*, Култура Београд 1997, стр 391

¹³⁷ Ф. К а н и ц, *Србија земља и становништво*, Београд 1987, стр 257

¹³⁸ Д. М и л и ћ, *Страни капитал у рударству Србије до 1918*, Београд 1970, стр. 145

¹³⁹ Исто, стр. 146

¹⁴⁰ М. С т а н к о в и ћ, *Мајданпек*, Мајданпек 1973, стр. 114-120

¹⁴¹ Д. М и л и ћ, *Страни капитал у рударству Србије до 1918*, Београд 1970, стр. 148

Рударство Мајданпека у првој половини XX века

Српска влада (1901-1902)

Чим су представници Шодоара напустили Мајданпек, рудник је предат на чување владином комесару, инжењеру Михаилу Благојевићу. Тако се рудник поново нашао у рукама српске владе. Са каквим је успехом «пословао» за то време, најбоље се види из кретања броја радника: за непуне две године број запослених је са 240 спао на свега 50.¹⁴²

Шене (1902-1903)

Као следећи закупац Мајданпека, јавља се извесни Шенеј. Рођени Француз, по струци хемичар, Шенеј је био принуђен да напусти домовину због бесправног вршења лекарске праксе. Од 1894. године место његовог сталног боравка је Брисел.¹⁴³ Путујући доста по Европи, често се представљао лажним именима. Изгледа да га је баш та особина повезала са крупним индустријалцима, јер су они у њему видели погодну особу која је могла да прикупља потребне информације о појединим предузећима у страним земљама. Шенеј се 1902. године додуше појављује као закупац Мајданпека,¹⁴⁴ али из оног што је потом следило – закључујемо да је био само извидница, са задатком да сазна узроке због којих је Мајданпек пропадао толико пута, нарочито – због чега ниједан од претходних закупца није имао успеха са овим рудником, о чијем се богатству још увек по Европи навелико причало. После само годину дана, тачније 12. септембра 1903. године овај најнеобичнији и најзагонетнији закупац у историји мајданпечког рударства – галантно преноси сва своја права¹⁴⁵ стечена уговором о закупу – на Безимено друштво из Белгије.

Безимено друштво (1903 -1946)

Нови закупац, који ступа на сцену 1903. године, било је такозвано Безимено Друштво, које се најдуже задржало у Мајданпеку. Формално оснивање ове фирме извршено је 11. маја 1903. године под називом *Societe anonyme des Mines de cuivre de Maidan Pek*.¹⁴⁶ Седиште фирме било је у Брислу.

Под управом Безименог друштва, рад рудника ја успорен услед великог броја тешкоћа, наслеђених од ранијих закупца. Производња се споро стабилизовала уз рационалније управљање. Како је стицање профита био основни узрок преузимања Мајданпека, приступило се припремама за што рационалнијом производњом. Као један од првих мера, скпочана са тарнспортом до Дунава била је градња Ваздушне железнице ка Дунаву.¹⁴⁷ Жичара дуга 17,5 км са капацитетом од 30 тона на сат, превозила је руду и друге потрештине из Милановца до Мајданпека.

Због малих количина бакра, производња је била нерентабилна па је Друштво већ у првим годинама закупа почело са пробним испитивања пирита.¹⁴⁸ Пробе су дале охрабрујуће резултате, па се 1908. године у Мајданпеку почиње са радом на пириту.¹⁴⁹

¹⁴² Исто

¹⁴³ Д. М и л и ћ, *Страни капитал у рударству Србије до 1918*, Београд 1970, стр. 149

¹⁴⁴ Уговор о закупу државних Мајдан-Печких рудника ..., Београд, 5. септембар 1902. (копија), Музеј у Мајданпеку, Инв. бр.И.96

¹⁴⁵ Исто.

¹⁴⁶ Д. М и л и ћ, *н.д.*, стр. 150

¹⁴⁷ Исто, стр 367-368

¹⁴⁸ Исто, стр. 368.

¹⁴⁹ М. С т а н к о в и ћ, *Мајданпек*, Мајданпек 1973, стр. 130

Експлоатација бакра и пирита текла је променљивим интензитетом што је било условљено њиховом ценом на светском тржишту. Покушај Безименог друштва да заштити свој капитал у Мајданпеку био је, према речима Д. Милић, уортачавање са аустроугарским Друштвом државних железница STEG. До склапања уговора изгледа долази из страха од могућег рата између Србије и Аустро-угарске, те је уортачавање био један од начина да се капитал заштити.¹⁵⁰

Треба напоменути да у овом периоду, тачније 1910. године, и Рудна Глава, која се стално помиње у уговорима са страним закупцима, коначно почиње са радом.¹⁵¹

Лоше пословање, слабе плате били су узрок честих сукоба радника са послодавцем, што је резултирало штрајковима 1907. и 1908. године.¹⁵²

Први светски рат

Почетком Првог светског рата Мајданпек је по питању власништва остао у истим рукама. Фирма STEG била је у том периоду највећи акционар Мајданпека.¹⁵³ Према ратним плановима овај крај окупирали су Бугари, октобра 1915. године. Према аустроугарско-немачко-бугарском споразуму из децембра 1915. године, STEG је добио право на коришћење Рудне Главе и Мајданпека.¹⁵⁴ Тиме је Бугарска влада признала раније стечена права STEG-а. Мајданпек је стављен под војну управу Аустрије. У руднику је, током рата, радило и око 1000 заробљеника, махом Руса, Италијана и Срба.¹⁵⁵ Са толиким бројем радника, фирма STEG остварила је велике производне резултате, највеће од почетка рада рудника.¹⁵⁶

Бугарска окупација трајала је до првих дана октобра 1918. године када је коњичка бригада генерала Гамбета ослободила Мајданпек. У току новембра исте године, обезбеђење рудника преузима од француских трупа један вод Тимочке дивизије.¹⁵⁷

Период између два рата

У првим послератним годинама производња у Мајданпеку, који је и даље у рукама Безименог друштва, тешко се обнавља. У току 1919. у Мајданпеку је запослено свега 28 радника,¹⁵⁸ што је јасни показатељ да производња није доведена на претходни ниво. Од 1920. године и даље је настављена производња бакра и пирита.

Тешкоће кроз које је рудник прошао у току велике економске кризе, одразиле су се на ниво производње. Тако је ниво највеће послератне производње пирита од 50000 тона снижена 1932. на само 15718 тона. Тек после 1936. године производња се полако повећавала, да би 1940. године била 52615 тона.

Од 1933. године у Мајданпеку је почела са обрадом руда лимонита, која се од 1937. године прерађивала у Сартидовој топионици изграђеној у Мајданпеку.¹⁵⁹ Према истраживању

¹⁵⁰ Д. М и л и ћ, *Страни капитал у рударству Србије до 1918*, Београд 1970, стр. 376

¹⁵¹ Исто, стр. 378

¹⁵² Д. М и л и ћ, *Страни капитал у рударству Србије до 1918*, Београд 1970, стр. 369-

¹⁵³ Исто, стр. 453

¹⁵⁴ Исто, стр. 455

¹⁵⁵ Исто, стр. 466

¹⁵⁶ М. С т а н к о в и ћ, *Мајданпек*, Мајданпек 1973, стр. 133

¹⁵⁷ Д. М и л и ћ, *Страни капитал у рударству Србије до 1918*, Београд 1970, стр. 474

¹⁵⁸ М. С т а н к о в и ћ, *Мајданпек*, Мајданпек 1973, стр. 135

¹⁵⁹ Ј. С т о ј к о в и ћ, *Сартид - српска индустрија челика 1913 -1940*, Београд 1998, стр. 143

мр Јована Стојковића, ову топионицу Сартид је изградио по пројекту инж. Валентаса.¹⁶⁰ Она је постојала до 1950. године, када је срушена. Према налазу Стојковића, радила је са променљивим интензитетом.¹⁶¹

Други светски рат

Други светски рат јесте период поновне окупације Мајданпека. Момчило Станковић пише да је Мајданпек пао без иједног испаљеног метка. Тачније, у Мајданпек улазе 14. априла 1941. године један немачки потпоручник и два немачка војника, који успевају да принуде на предају један пешадијски пук од око 3000 војника.¹⁶² Наредбом Врховне команде немачке војске, источна Србија стављена је под немачку војну управу. Колики је значај дат овим просторима, види се по томе што је рудник Рудна Глава припао је Херману Герингу, једном од водећих људи Трећег Рајха.¹⁶³

Планови да се до краја исте године производња обнови са 65% капацитета нису остварени. За обнављање производње, како каже Станковић, није прикупљено довољно радне снаге, нити су биле прикупљене неопходне материјалне потребе. До краја октобра 1941. године у Мајданпеку није било јаким окупаторских снага. На основу података које налазимо код Наде Недљковић, а које она саопштава на основу архивских извора, може се закључити да је немачки опуномоћеник за привреду Србије наредио да се предузму све потребне мере за заштиту рудника, услед опасности од диверзија.¹⁶⁴

До почетка 1943. године производња се некако одржавала, али у смањеном обиму, да би се од тог периода донекле нормализовала. Нормализација производње почетком 1943. године даје и прве количине пирита за немачку ратну индустрију.¹⁶⁵

Почетком 1944. године од окупаторских власти остали су само Руси - белогардејци. У свом раду исти аутор бави се проблематиком покрета отпора и раду КПЈ на овом подручју. Јако леп опис насеља и рудника из тог ратног периода оставила је Нада Недељковић, иако је дело обојено идеолошки, опис и живот радника приказан веродостојно.¹⁶⁶

М. Станковић наводи примере више диверзија, које су успевале да за краће време онеспособе рудник и тиме онемогуће Немце, да, бар за кратко, експлоатишу пирит из Мајданпека.

Немачка окупација трајала је до 12. септембра 1944. године када је Мајданпек ослобођен.¹⁶⁷

¹⁶⁰ Исто, стр. 143 - 144

¹⁶¹ Исто, стр. 145

¹⁶² М. Станковић, *Дуго путовање до слободе*, Мајданпек 1983, стр. 131

¹⁶³ Музеј у Мајданпеку, историјско одељење, неинвентарисана грађа

¹⁶⁴ Н. Недељковић, *Мајданпек ратна виђења и сведочења*, Мајданпек 1980, стр. 261

¹⁶⁵ М. Станковић, *Дуго путовање до слободе*, Мајданпек 1983, стр. 299 -300

¹⁶⁶ Н. Недељковић, *Мајданпек ратна виђења и сведочења*, Мајданпек 1980, стр. 11 -16

¹⁶⁷ М. Станковић, *Дуго путовање до слободе*, Мајданпек 1983, стр. 168

Рударство Мајданпека у другој половини XX века

Национализација Безименог друштва и стварање новог предузећа

Порушена и онеспособљена постројења рудника, успешно су обновљена у првој послератној години. Сопственим снагама оспособљена је електрична централа, жичара, и сви остали пратећи погони које Немци онеспособљавају при напуштању Мајданпека. Оспособљени су главни поткопи и производња је нормализована 1945. године. До краја 1945. године рудником руководи Војна комисија, да би коначно дошо у руке Дирекције за црну металургију из Београда. Те је године југословенска привреда из Рудника пирита и лимонита у Мајданпеку добила 15 шлепова пирита.¹⁶⁸

На основу закона о национализацији, који је донет **5. децембра 1946.** године привредно предузеће "Безимено друштво бакарних рудника Мајданпек" прешло је у државну својину.¹⁶⁹ Према новим прописима, рудник наставља рад, али од 18. августа 1947. године под називом "Рудник Мајданпек". Од тада је почео нови период историје мајданпечког рудника.

Технологија рада била је стара, наслеђена из претходног периода. Као руководиоци у руднику појављују се обични радници, готово без икаквих квалификација. Тако је први директор рудника непосредно после рата био радник Александар Суровић, додуше веома кратко.¹⁷⁰ Касније је пракса била да се на ову одговорну функцију постављају рударски стручњаци.

Рудник бакра Мајданпек

Прва фаза (1954 -1961)

Педесетих година година пиритна лежишта била су већ искоришћена, и претила је опасност са се рудник угаси. Зато је почетком 1954. године донета одлука да се престане са експлоатацијом пирита, тј. да се покрену истражни радови на бакру. У Београду, **16. априла 1954. године**, под бројем 155, Савезно извршно веће донело је решење о оснивању предузећа по називом **Рудник бакра Мајданпек.**¹⁷¹ У решењу између осталог стоји, да се ради о предузећу у изградњи, да новчана средства обезбеђује Савезна управа за инвестициону изградњу, која уједно контролише рад директора. Истим Решењем за директора постављен је Мирко Бизјак.¹⁷² У овој почетној фази, у изградњу рудника укључени су завод "Пројеметал", разноврзне научне установе које је требало да нађу најоптималнија решења за покретање производње. Према Августу Гоголи, водећем стручњаку "Пројеметала", најбољи резултати могли су се очекивати применом најсавременије технологије.¹⁷³ Како је било потребно набавити инострану опрему, инострани инвеститори имали су гаранцију Извршног већа НР Србије. При избору иностране опреме главну реч имала је Дирекција РБМ-а.¹⁷⁴ Технологија усвојена за производњу, односила се на површинску експлоатацију, камионски транспорт, и - по први пут у свету - на хидроциклони процес флотирања. Разлози за овакву оријентацију

¹⁶⁸ М. Станковић, *Године рада и стварања*, Мајданпек 1986, стр. 138

¹⁶⁹ Музеј у Мајданпеку, историјско одељење, неинвентарисана грађа

¹⁷⁰ М. Станковић, *Године рада и стварања*, Мајданпек 1986, стр. 138

¹⁷¹ у даљем тексту РБМ

¹⁷² М. Станковић, *Године рада и стварања*, Мајданпек 1986, стр. 146 - 147

¹⁷³ А. Гогола, *Експлоатација мајданпечког бакарног рудишта*, Рударство и металургија, бр. 8, Београд 1955, 1074

¹⁷⁴ М. Станковић, *Године рада и стварања*, Мајданпек 1986, 149 -151

био је низак проценат бакра (0,8%). Али, истражни радови, који трају и у току 1957. године потврђују велике количине руде.

Припреме су трајале пуне четири године. Из иностранства стижу први кипери, први половни багер из Бора, да би касније пристизали нови булдозери, бишилице и друга неопходна инострана опрема. Радови су почели пред крај 1958. године када је откривено лежиште руде на коти 620 Јужног ревира. Било је то, заправо, брдо "Швајц" већ познато из ранијих периода историје мајданпечког рударства.

Даљи развој рудника подељен је на развојне фазе. Као једна од најзначајнијих инвестиција Прве фазе поред примарног и секундарног дробљења, била је изградња флотације. Посебна пажња била је посвећена изградњи модерног рударског насеља, које би задовољило потребе великог броја стручњака. У овим преломним годинама Мајданпек је, заправо, био бедно рударско сеоце, изгубљено у залеђу Хомољских планина, у коме су рудари још увек живели у становима изграђеним педесетих година XIX века!

Почетком 1961. године радови на планирани првом фазом привођили су се крају. На свечаности **25. јуна 1961. године**, означен је завршетак Прве фазе развоја РБМ-а. Прве количине руде мајданпечког концентрата послате су камионима на даљу прераду у Бор, где се и данас топи руда из Мајданпека. Том приликом Управа за инвестиције НР Србије донела је решење о укључивању РБМ-а у Рударско-топионичарски басен Бор.¹⁷⁵ Према Станковићу, пробна производња трајала је од 1. јула до 31. децембра исте године. У том шестомесечном периоду ископано је 4 590 965 тона руде и раскривке и тиме је план пробне производње остварен.¹⁷⁶

Као датум почетка редовне производње узима се **1. јануар 1962.** године.¹⁷⁷ Даљи ток производње кратао се узлазном путањом. Развој предузећа пратила је урбана експлозија насеља. Некадашње село, са свега два «сокака» - Великим и Малим, готово преко ноћи добија изглед модерног града.

Друга фаза (1965- 1971)

Марта 1965. године Раднички савет РТБ-а, донео је одлуку о почетку Друге фазе изградње, којом је тебало да се производња удвостручи. Програмом је било предвиђено да се ова, друга фаза развоја РБМ-а, реализује у две етапе. Прва етапа друге фазе завршила би се у другој половини 1968. године.¹⁷⁸ Како се план односио на повећање производње, било је непоходно набавити нову савремену опрему. Нова технологија захтевала је много знања, енергије и рада. Као један од најзначајнијих објеката друге фазе, била је нова флотација, једна од највећих такве врсте у Европи.¹⁷⁹ У односу на претходни период, када су готово све пројекте радили стручњаци неких других завода и института, друга фаза је плод рада мајданпечких стручњака. Изградња железничке пруге ка Бору, представљала је даљи пут развоја не само рудника већ и самог насеља. Као један од значајнијих пројеката, може се навести изградња 986 станова за раднике рудника, што је мора се признати прави подвиг.

Први резултати повећања производње видљиви су били 1968. године, када је произведено милион тона руде више него претходних година. Завршетак друге фазе обележен је у **јесен 1971. године.**¹⁸⁰

¹⁷⁵ М . С т а н к о в и ћ, *Године рада и стварања*, Мајданпек 1986, стр. 156

¹⁷⁶ Исто, стр. 157

¹⁷⁷ Исто, стр. 158

¹⁷⁸ Исто, стр. 163

¹⁷⁹ Исто, стр. 166

¹⁸⁰ Исто, стр. 169

Пети правац – врхунац развоја рударства у Мајданпеку

Последње године радова на другој фази, почиње да се остварује још један подухват, такозвани Пети правац развоја. Он је за циљ имао развој индустрије за прераду племенитих метала. У оквиру ове развојне фазе у којој РБМ има кључну финансијску, организациону, кадровску и другу улогу, почела је изградња Златаре Мајданпек.

У овом периоду у РБМ-у јављају се одређене тешкоће које утичу на смањење производње. Хаварије, велики ломови на површинском копу, изливање јаловине из флотацијског језера, изазвали су стагнацију производње. Као једна од последице лоше продуктивности могу се навести повећање цене репро материјала уз непрекидно смањење цене бакра на светском тржишту.¹⁸¹

Раднички савет РТБ-а на својој седници 29. новембра 1969. године донео је одлуку о оснивању Погона у изградњи Заједнице радних јединица РБМ у коме ће се вршити прерада злата и других племенитих метала. После избора руководећег и стручног кадра, крајем маја 1970. године почели су грађевински радови, и они су већим делом завршени августа исте године.¹⁸² После обуке младића и девојака 1. новембра 1970. године почела је са радом Златара Мајданпек, чије је свечано пуштање у рад обављено 28. новембра. Усвршавајући производњу, повећавајући производне капацитете, Златара полако постаје веома важан привредни фактор овога града.

Потребе Златаре за пластичном амбалажом, довеле су до отварања новог предузећа. Одлуку о изградњи донео је Раднички савет РБМ 1973. године. Тако је у индустријској зони Доњег Милановца изникао нови погон, амбициозно назван "Мегапласт".¹⁸³

Крајем 1977. године, у непосредној близини Мегапласта, почела је изградња Фабрике малих електро-мотора и пригушница - ФЕП, да би производња почела почетком 1978. године.¹⁸⁴

По обиму радова и уложеним финансијским средствима, један од највећих пројеката у развоју Мајданпека, јесте изградња Фабрике бакарних цеви. Договори у оквирима РТБ-а, завршени су 1970. године, а грађевински радови почињу априла 1975. године.¹⁸⁵ Редовна производња, у овом већ сада привредном гиганту почела је, према речима Станковића, јануара 1980. године.

Почеци кризе

Природни услови привређивања су се у РБМ-у погоршавали. Процент бакра у руди је све нижи. Садржај бакра је 1973. био 0.623%, да би 1974. био 0,058% са тенденцијом сталног пада. Како је површински коп силазио све дубље и дубље повећала се транспортна дужина, што је уједно повећало и трошкове транспорта.¹⁸⁶ Према речима Станковића, после завршетка Друге фазе, развој није више ишао по фазама, већ је постао перманентан процес, условљен потребама. Погоршани услови привређивања условљавали су даље унапређење производне технологије. Као једно од ретких идејних решења услед повећања транспортне дужине донета је одлука о изградњи камионско-трачног система, што је реткост у рудницама метала.¹⁸⁷

¹⁸¹ Исто, стр. 171

¹⁸² Исто, стр. 202-203

¹⁸³ Исто, стр. 213

¹⁸⁴ Исто, стр. 216

¹⁸⁵ Исто, стр. 221

¹⁸⁶ М. Станковић, *Рудник бакра Мајданпек 1961-1991*, Бор 1991, стр. 17

¹⁸⁷ Исто, стр. 21

Северни ревер, као богато лежиште, предвиђен да се јамски експлоатише, био је даља развојна перспектива рудника. Крајем 80-тих улази у последњу припремну фазу. Технологија за експлоатацију односила се машине са великим учинком и увођење трака у транспорту. После дугог припремног периода прве количине руде са Северног ревера добијене су 29. марта 1990. године. Уласком у последњу деценију XX века чинило се да је рудник на врхунцу. Међутим, убрзо је дошло до рецесије Југославије, ембарга, те рудник у последњих неколико године стагнира, готово да пропада. Дрastiчно се смањује број радника, који у највећој мери одлазе у потрагу за новим послом, углавном у иностране земље. Занимљиве су појаве, које Музеј у Мајданпеку бележи последњих година, јесте враћање потомака рудара из прошлог века, у земље одакле су им се преци доселили. Од етнолошког одељења траже се родословна грађа, траже се лични подаци првих досељеника (најчешће место рођења, националност и вероисповест), који се прикључују захтеву за добијање држављанства од тих земаља!

Данас се сматра да је најтежи ударац – можда и смртоносни! - савремено рударство у Мајданпеку добило услед кампањске експлоатације, мотивисане политичким а не привредним разлозима. Седамдесетих и осамдесетих година јурили су се рекорди у производни јер су били неопходни успеси у очи важнијих конгреса, већих политичких догађаја па чак и оних знатно мањег значаја као што су били доласци и испарањаји «штафете младости», рођендани Председника Републике, и слично. Једна од најгорих последица мешања политике и струке јесте нагиб дневног копа Јужног ревера: да би се што брже долазило до руде, а то се могло једино смањењем ископавања јаловине – тај нагиб је знатно оштрији него што то рударски прописи, и домаћи и страни, одређују. Када је извађена она количина руде која било могућа овим начином, односно када се стигло до «дна», даље се није могло јер је «левак» дневног копа био преузак и Јужни ревер је морао бити напуштен пре времена.

Отворен је Северни ревер, али је силом прилика морала бити настављена иста пракса. За само једну деценију стигло се и овде готово до дна, па је ове 2000. године изнуђен нови заокрет у историји мајданпечког рударства – прелазак на експлоатацију полиметаличне руде!

А откопавање јаловине, да би се омогућио приступ рудном телу на Јужном ревиру, које је требало да се врши у своје време паралелно са вађењем руде бакра – названо је «обновом и реконструкцијом» рудника!

Закључак

Видели смо, на основу претходног излагања, да је рударство на подручју Мајданпека и ближе околине почело пре готово 7000 година, и да са краћим или дужим прекидима траје до данас. То је изванредно дуг временски период, и са становишта историјске интерпретације изузетно сложен проблем који захтева интердисциплинарни приступ и ангажовање великог броја врхунских стручњака различитих специјалности.

Наше данашње познавање ове историје није подједнако у свим уоченим периодима. Ипак, захваљујући мноштву материјалних налаза, била је могућа реконструкција њеног главног тока, као и уочавање основних периода њенога развоја.

На основу свега изложеног, може се предложити следећа, оквирна периодизација, као основа за израду пројектног задатка изложбе *«Рударство у Мајданпеку кроз миленијуме»*, са указивањем на природу музеолошког материјала који би се могао користити за будућу сталну поставку.

1. ГЕОЛОШКИ ПЕРИОД

Овај период би био илустрован картама и одабраним примерцима минерала.

2. ЕНЕОЛИТ (V миленијум п.н.е)

Период у коме су почели рударски радови; мноштво налаза са локалитета Рудна Глава, Бубањ, Пустинац, Праурија и Камени рог, илустровали би почетну фазу европског рударства и металургије.

3. БРОНЗАНО ДОБА (II миленијум п.н.е.)

Ретки налази из овога периода не омогућавају нам да у потпуности реконструишемо ову фазу, али налази са локалитета Краку Лушки, дају простора да тврдимо да се и овом периоду рударило.

4. АНТИЧКИ ПЕРИОД (VIII век п.н.е.- IV в.н.е.)

Налази са локалитета Окно код Рудне Главе, Кљанц, Калуђерица, Четаће, Пустинац, Мајданпек и Краку лу Јордан.

5. САСКИ ПЕРИОД (XIII - XIV век)

Топономастички подаци приказани на картама, и налази са локалитета Праурија.

6. ТУРСКИ ПЕРИОД, I (1560-1718. година)

Први писани трагови; ојконимија, оружје, накит, предмети за свакодневну употребу.

7. АУСТРИЈСКИ ПЕРИОД (1717-1738)

Карте, убикација рударских локалитета и цивилних објеката, покретни налази – Орашу Маврин у Црнајки и налази са подручја Мајданпека.

8. ТУРСКИ ПЕРИОД, II (1738-1815)

Потпуну девастацију насеља и рудника објаснити кратком легендом.

9. ОБНАВЉАЊЕ РУДАРСТВА У ОСЛОБОЂЕНОЈ СРБИЈИ

Улога Милоша Обреновића, рударска пуговања Хердера и Хејровског
Рудна Глава и Црнајка 1848. године; Мајданпек 1849- 1858. године
Француско друштво (1859-1866)
Министарство војно (1866-1868)
Енглеска компанија (1868-1881)
Џон Холвеј (1882-1885)
Шодоари комапанија (1885-1900)

10. РУДАРСТВО У МАЈДАНПЕКУ У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ XX ВЕКА

Српска влада ((1900-1902)
Шене (1902-1903)
Безимено друштво (1903-1946)

11. РУДАРСТВО ДРУГЕ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА

Други светски рат и ослобођење
Национализација и стварање новог предузећа
Рудник бакра Мајданпек (1954-1990)
Криза у последњој деценији XX века

Литература

- Благојевић М**, *Србија у доба Немањића*, Београд 1989.
- Витковић Г**, *Извештај написао 1733. Максим Радкович*, припремио и приредио Гаврило Витковић, ГСУД, књига 56, Београд 1884.
Митрополија београдска око 1735, приредио Гаврило Витковић.
- Гавела Б**, *Мит и стварност о спеву о Аргонаутима*, Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове, САНУ, Научни скупови - књига 15, одељење историјских наука књ. 3.
- Гогола А**, *Експлоатација мајданпечког бакарног рудишта*, Рударство и металургија, бр. 8, Београд 1955.
- Група аутора**, *Историја народа Југославије*, књига прва, Београд 1959.
- Динић М**, *Браничево у средњем веку*, Пожаревац 1958.
- Дурлић П. Ес**, *Камени рударски бат-случајни налаз са Праурије у Мајданпеку*, Гласник српског археолошког друштва 9, Београд 1993.
Мајданпечка црква, (рукопис, Музеј у Мајданпеку).
- Душанић С**, *Организација римског рударства у Норик, Панонији, Далмацији и Горњој Мезији*, Историјски гласник 1-2, Београд 1980.
- Ђокић Д**, *Експлоатација злата у сливу Пека* - каталог, Пожаревац 1987.
- Živković S**, *Jugoslovenske zemlje na starim geografskim kartama XVI; XVII I XVIII века*, Beograd, 1990.
- Јиричек К**, *Рударство и рудници Србије и Босне у средњем веку*, Металургија бр. 9-16, Београд 1940.
- Јовановић Б**, *Праисторија југословенских земаља III, енеолитско доба*, Сарајево 1979.
Позноримска галерија у Рудној Глави, Рудна Глава, најстарије рударство бакра на централном Балкану, Бор-Београд 1982.
Рудна Глава најстарије рударство бакра на централном Балкану, Бор-Београд 1982.
- Каниц Ф**, *Србија земља и становништво*, Београд 1987.
- Карић В**, *Србија опис земље, народа и државе*, Култура Београд 1997.
- Костић М**, *Из наше социјално - економске историје почетком XIII века*, Зборник..., Матица српска, Нови Сад 1956.
- Милић Д**, *Страни капитал у рударству Србије до 1918*, Београд 1970.
- Милићевић М. Ђ**, *Кнежевина Србија*, Београд 1876.
- Мркобрад Д. и** *Археолошка истраживања на Праурији*, Гласник САД 10, Београд 1995.
- Дурлић П. Ес**
Мркобрад Д, *Прилози познавању проблематике српског средњовековног рударства*, Гласник САД 9, Београд 1993.
- Недљковић Н**, *Мајданпек ратна виђења и сведочења*, Мајданпек 1980.
- Николић Д**, *Енеолитска насеља у околини Мајданпека*, Археологија Источне Србије, Београд 1997.
- Новаковић Ст**, *Хаџи-Калфа или Ћатиб Челебија-Турски географ XVII века о Балканском полуострву*, Споменик Српске краљевске академије 18, Београд 1892.
Град Вишесав и Видинска област, Годишњица Николе Чупића, књ. 5, Београд 1883.

- Павловић Д. М.**, *Аустријска владавина у сев. Србији (1718-39)*, СКА, Београд 1901.
- Пантелић Д.**, *Из прошлости Тимочке крајине, Ухођење Србије пред Кочину крајину*, Глас СКА СЛШ, Београд 1933.
- Раразоглу Е.**, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, ANBИH, centara za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 1979.
- Пецењачки С.**, *Мањи прилози о Мајданпеку и његовом послаовању у периоду 1720 -36*, Развитак бр. 1, Зајечар 1974.
Ситне вести о Браничеву и Тимочкој крајини у 1717 години, Развитак бр.1, Зајечар 1973.
Основни подаци о Браничеву и Тимочкој крајини из 1720, Развитак бр.1, Зајечар 1971.
Ситни фактографски подаци исписа из државног архива Мађарске, Развитак бр.5, Зајечар 1975.
Мале вести о обнови рудника Кучајна у 1722 години, Развитак бр.1, Зајечар 1976.
Ситни прилози за историју североисточне Србије под аустријском владавином 1728 -39. г. Развитак бр.15, Зајечар 1970.
Топографско - географске забелешке из 1736, Развитак бр.1, Зајечар 1975,
Ситни прилози за историју североисточне Србије под аустријском владавином 1728 -39. г. Развитак бр.15, Зајечар 1970.
Топографско - географске забелешке из 1736, Развитак бр.1, Зајечар 1975,
Мањи прилози о Мајданпеку и његовом послаовању у периоду 1720 -36, Развитак бр.1, Зајечар 1974.
Неколико фактографских минијатура из 18. века, Развитак бр.3, Зајечар 1969.
Топографско - географске забелешке из 1736, Развитак бр. 1, Зајечар 1975.
Поменик неких житеља Тим. крајине и околних предела из 1724 -17 42, Развитак бр.1, Зајечар 1978.
- Поповић П. и Сладић М.**, *Млађе гвоздено доба источне Србије*, Археологија Источне Србије, Београд 1997.
- Радусиновић М.**, *Најстарије вијести о Тимочкој и Неготинској области у руској штампи П, XVIII века*, Развитак бр.2, Зајечар 1986.
- Руварац Д.**, *Митрополија београдска око 1735*, СКА, Споменик ХЛП, II разред, Београд 1905.
- Ружић М.**, *Случајни налази касноантичког периода са локалитета Кљаниц-Мајданпек*, Гласник САД 10, Београд 1995.
- Симић В.**, *Рударство гвожђа и бакра у Мајданпеку 1848-1858*, Београд 1980.
Изградња Мајданпека и његово насељавање 1849-1857, Бор 1982.
- Станковић М.**, *Дуго путовање до слободе*, Мајданпек 1983.
Године рада и стварања, Мајданпек 1986.
Мајданпек, Мајданпек 1973.
Постанак и развој РТБ-а Бор, Бор 1970.
- Стојаковић М.**, *О паду Поречја под турску власт*, Историјски часопис бр. XXIX - XXX, Београд 1983.
- Стојковић Ј.**, *Сартид - српска индустрија челика 1913 -1940*, Београд 1998.
- Ћоровић В.**, *Историја Срба*, С КЗ, Београд 1993.

Хофман Ф, *О Мајданпеку*, Рударски гласник, Београд 1892.
Мајданпек од 1835. до 1850, архивска грађа, knjiga III, Bor 1975.
Мајданпек у «Српским новинама» (1847-1882), архивска грађа XLII, Bor 1982.
Engleski kapital stiže u Мајданпек (крај шесдесетих година XIX века), архивска грађа XXXVI, Bor 1985.

